

Res Publica

Volume XLIX

2007 / 4

Tijdschrift voor politieke wetenschappen

acco

Driemaandelijks
Oktober – december 2007
Afgiftekantoor: 3000 Leuven X
P 702166

32
Belgique
Belgium
België

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofdredacteur

Carl DEVOS

Redactiesecretaris

Hilde VAN LIEFFERINGE

Redactie

Peter BURSENS, Laura BIANCHI, Eelke HEEMSKERK, Marc HOOGHE, Herman LELIEVELDT,
Petra MEIER, Jan ORBIE, Martin ROSEMA, Boudewijn STEUR

Redactieadres

Universiteitstraat 8, B-9000 Gent
res.publica@ugent.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven
www.uitgeverij.acco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Kemper Conseil, De Star 17, NL-2266 NA Leidschendam
tel. +31 70 386 80 31
fax +31 70 386 14 98
e-mail: kemperconseil@dataweb.nl

Abonnementsprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 35	€ 80	€ 25
Abroad (EC members)	€ 65	€ 80	/
Abroad (non EC members)	€ 95	€ 95	/

Los nummer

€ 15

Dubbel nummer

€ 30

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,
Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven
IBAN-code: BE26000096450029
SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,
Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven

RES PUBLICA

Tijdschrift voor politieke wetenschappen
Driemaandelijks tijdschrift

INHOUD

- Carl DEVOS
Editoriaal 554

- Jeroen VAN DER WAAL, Peter ACHTERBERG en Dick HOUTMAN
Klasse is niet dood – Zij is levend begraven. Klassengebonden stemgedrag
en cultureel stemgedrag in westerse samenlevingen (1956-1990) 559

- Marc SWYNGEDOUW, Koen ABTS en Jarl KAMPEN
Coalitiesteun in Antwerpen, Hasselt en Oostkamp. De invloed van politie-
ke ontevredenheid, politiek wantrouwen en etnocentrisme vergeleken 577

- Min REUCHAMPS
La parité linguistique au sein du conseil des ministres 602

- Montserrat González GARIBAY
NAFTA *versus* NAALC: de mediërende rol van de sociale clausule ten aan-
zien van de effecten van vrijhandel
WINNAAR VAN DE RES PUBLICA PRIJS 2007 628

Verantwoordelijke uitgever:

Politologisch Instituut v.z.w.
K.U.Leuven
Parkstraat 45 Bus 3602
3000 Leuven

ISSN 0486-4700

Omslagontwerp:

Danny Juchtman

© 2007 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or
any other means without permission in writing from the publisher.

Editoriaal

Carl DEVOS
Hoofdredacteur

U heeft de laatste *Res Publica* van 2007 in handen, wat meteen ook de laatste *Res Publica* in zijn huidige vorm is. Want er staan opnieuw grote veranderingen, verbeteringen voor de deur.

Sinds het tijdschrift voor het eerst in 1959 verscheen, zijn al heel wat veranderingen voorbijgetrokken. Tot 1978 werd *Res Publica* uitgegeven door het tweetalige *Belgische Instituut voor de Wetenschap der Politiek*. Van 1979 tot 2003 werd het voortaan uitsluitend Nederlandstalig tijdschrift uitgegeven door het Vlaamse *Politologisch Instituut*. Die geschiedenis leert dat, zoals het hoort, verandering de regel is. De vernieuwing die in 2004 is doorgevoerd heeft een forse dynamiek op gang gebracht. Die resulteert in een mijlpaal in de geschiedenis van *Res Publica*. Een constante bij al deze veranderingen is dat *Res Publica* mee evolueert met zijn tijd en elke verandering ook voor een versterking van het tijdschrift staat. Er zijn nog meer regelmatigheden.

Sinds 2004 wordt *Res Publica* uitgegeven door *Acco*. Er is geen reden om die goede samenwerking af te bouwen, integendeel. Zo zal *Acco* op termijn de digitale toegang tot *Res Publica* uitbouwen en het archief ontsluiten. Daardoor zullen vorige nummers via de RP-pagina op de *Acco*-website digitaal te doorzoeken zijn. Deze RP-dienst op de *Acco*-website zal over een jaar, in het najaar van 2008, volledig operationeel zijn. *Acco* zal via haar verdeelnetwerk in Nederland de distributie verder optimaliseren. Want ook de samenwerking met de Nederlandse politicologen wordt fors uitgebreid.

In 2000 werd niet alleen beslist om met *Acco* in zee te gaan. Wie zo'n tocht onderneemt zoekt best versterking bij maritieme volkeren. Een redactielid van *Res Publica* werd voortaan ook lid van de redactie van *Acta Politica*, en omgekeerd. Vanaf 2008 trekken we deze samenwerking resoluut door: *Res Publica* wordt een volwaardig Vlaams-Nederlands – of Nederlands-Vlaams, zo u wil – politiek-wetenschappelijk tijdschrift. In het Nederlands. Kortom, hét politiek-wetenschappelijk tijdschrift 'der lage landen', in onze gemeenschappelijke taal.

Het is voortaan een blad van Nederlanders én Vlamingen. Daar is niets provincialistisch aan, integendeel, zoals meteen zal blijken. 'Volwaardig' verwijst naar het feit dat er niet langer een 'excuus Hollander' in de redactieraad zetelt. Die is al enkele maanden paritair samengesteld. Deze nieuwe werking vloeit logisch voort uit de steeds intensere samenwerking tussen het *Politologisch Instituut* en de Ne-

derlandse Kring voor Wetenschap der Politiek. De vernieuwde *Res Publica*, die vanaf 2008 in uw bus valt, is dan ook het resultaat van een gezamenlijk initiatief van het Instituut en de Kring. Dat is wellicht even wennen. Maar Vlamingen en Nederlanders beoefenen al vele decennia de discipline 'multicultureel samenzijn'. Met vallen en opstaan. Op het einde van de rit blijken de voordelen het altijd te halen.

Res Publica zal er vanaf 2008 met een nieuwe, frisse lay-out niet alleen anders uitzien, ook inhoudelijk zijn er nieuwigheden. De nieuwe redactieraad van *Res Publica* heeft beslist dat zij niet langer binnen de RP-jaargang het (Vlaamse) 'politiek jaarboek' zullen uitgeven. Het interessante jaarboek werd jaarlijks uitgebracht in de vorm van een RP-dubbelnummer, waardoor het aantal 'echte', reguliere tijdschriftnummers tot twee per jaar beperkt bleef. Een dergelijk jaarboek brengt heel wat werk met zich mee en de redactie heeft meer dan de handen vol met het lanceren van een vernieuwde *Res Publica*. Bovendien oordeelt de redactie dat het voor het wetenschappelijke imago, en dus voor de plaats van *Res Publica* in de rankings, niet bevorderlijk is dat de helft van de nummers niet via de klassieke anonieme *peer review* tot stand komt. Dat betekent dat er vanaf 2008 vier afzonderlijke, reguliere nummers zullen verschijnen. Wat er met het jaarboek zal gebeuren is een beslissing die door de Raad van Bestuur van het *Politologisch Instituut* genomen moet worden.

We willen nog meer dan in het verleden bijdragen publiceren uit alle deeldisciplines van de politieke wetenschappen, en uit de randdisciplines die een bijdrage leveren tot de studie van de politiek. In het bijzonder kijken we o.a. uit naar meer stukken over bestuurskunde of beleidswetenschappen, over de Europese Unie en internationale politiek. We blijven geboeid door bijdragen vanuit de politieke sociologie, communicatiewetenschappen, economische wetenschappen, rechtsleer, enz. die bijdragen tot de politiek-wetenschappelijke kennis van politieke actoren of processen.

Naast al deze veranderingen is er nog een belangrijke constante: de redactie blijft geheel autonoom functioneren en zal precies dezelfde kwaliteitsstandaarden en -procedures hanteren als de voorbije jaren. Dat betekent dat de redactiepolitiek, m.i.v. het systeem van anonieme, interne en externe *peer review* ongewijzigd behouden blijft. De strenge selectie garandeert dat dit tijdschrift hoogstaande wetenschappelijke bijdragen publiceert. Anderzijds willen we *junior* en *senior researchers* de kans bieden op een relatief snelle publicatie van hun onderzoek, vaak na herwerking en dus kwaliteitsverbetering op basis van de opmerkingen van anonieme referenten. De evaluaties gebeuren streng maar rechtvaardig en zijn in eerste instantie gericht op de kwaliteitsverbetering van de bijdragen, zodat *Res Publica* een excellent tijdschrift kan blijven en haar goede reputatie nog kan groeien. Dat is in het voordeel van iedereen die er in leest en schrijft. Op termijn zullen de nodige stappen gezet worden om de officiële accreditaties te verwerven zodat aan *Res Publica* in verschillende rankings de hoogste status wordt toegekend. Die verdient het tijdschrift.

Nieuw vanaf 2008 is dat er naast de traditionele wetenschappelijke artikelen, die in deel één van *Res Publica* opgenomen worden, afzonderlijke rubrieken opgenomen worden in deel twee. Die delen zullen ook vormelijk duidelijk te onderschei-

den zijn. Uiteraard geldt voor alle stukken in deel één de zogenaamde 'dubbel anonieme' *review*: de auteur blijft anoniem, enkel de redactiesecretaris – en dat is sinds enkele maanden Hilde Van Liefferinge – kent die identiteit, ook de externe (niet-redactieleden) en interne *peer reviewers* blijven anoniem.

De bijdragen in deel twee moeten van hoog niveau zijn. We doen onze reputatie van wetenschappelijk tijdschrift alle eer aan. In tegenstelling tot de bijdragen van deel één beperken we de *review* voor de bijdragen in deel twee in regel tot interne *peer*, dus tot redactieleden. In sommige gevallen zal misschien ook de evaluatie van externen gevraagd worden, maar dat is eerder uitzondering dan regel. Bovendien zal het vaak niet mogelijk zijn om de identiteit van de auteurs van bijdragen in deel twee anoniem te houden. Bijvoorbeeld omdat we expliciet aan auteurs vragen of ze voor een van de drie nieuwe rubrieken, die ik zo meteen toelicht, een bijdrage willen leveren. Of omdat door de inhoud van het stuk, waarin naargelang de rubriek en het stuk persoonlijke stellingname mogelijk is, die identiteit overduidelijk is. Toch moeten alle bijdragen van deel twee aan hoge kwaliteitsnormen voldoen, *Res Publica* blijft ook daar een wetenschappelijk tijdschrift van hoog niveau. Dat blijkt uit de beschrijving van de drie nieuwe rubrieken.

In 'het *politiek essay*' publiceren we artikels die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp. De omvang van het essay bedraagt maximaal 7000 woorden.

In 'het *symposium*' zal *Res Publica* voortaan in elk nummer een symposium brengen waarin academische en praktijkpoliticalogen stelling innemen over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken. Van de publicatietaal van politicalogen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicalogen iets over te melden hebben, maar er doorgaans niet over eens zijn. *Res Publica* zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Twee auteurs nemen, elk in max. 3500 woorden, positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort zal worden ingeleid.

'De *boekenrubriek*' wil meer bieden dan de traditionele recensies waar we in vele andere tijdschriften zo snel over heen lezen. Deze boek(en)bespreking is een op zichzelf staande bijdrage over politiek en/of wetenschap en stijgt hoog boven het snelle knip- en plakwerk uit. Ook wie het besproken boek niet las of wil lezen moet er aan het einde interessante politiek-wetenschappelijke inzichten aan overhouden. De kritische boekbesprekingen, bijdragen naar aanleiding van – maar daarom niet uitsluitend over – het besproken boek, bespreken bij voorkeur meer dan één recent verschenen publicatie die van politiek of wetenschappelijk belang is. Ze behandelen een voor de Nederlands-Vlaamse politicalogie interessant onderwerp of werden door Nederlandse of Vlaamse auteurs geschreven (met inbegrip van proefschriften). De recensie praat vakgenoten en geïnteresseerde leken bij op de nieuwste ontwikkelingen in het vakgebied en moedigt discussies over politiek-wetenschappelijke kwesties aan. Elke boekbespreking wordt door de re-

dactie intern gereviewd op politiek-wetenschappelijke relevantie en aantrekkelijke schrijfstijl. Ze bedraagt max. 5000 woorden.

Met deze rubrieken wil *Res Publica* meer zijn dan alleen maar een blad dat uitstekende wetenschappelijke artikels brengt. Het is in die zin een combinatie van een klassiek politiek-wetenschappelijk tijdschrift enerzijds en een breder magazine anderzijds. Het moet wetenschappers én (praktijk)politicologen aanspreken die de band met hun discipline willen behouden en versterken. De rubrieken in deel twee geven *Res Publica* ook een betekenis en relevantie buiten de universiteitsmuren. Door de hoge kwaliteit van deze stukken kan *Res Publica* spraakmakend zijn en een stem zijn in het maatschappelijke debat in Vlaanderen en Nederland. Wie de kiosk voorbijloopt moet uitkijken naar de hoogstaande en intelligente reflecties over concrete en actuele vraagstukken, diepgeworteld in het dagelijkse leven. *Res Publica* blijft wellicht ook het enige algemeen politiek-wetenschappelijke Nederlandstalig tijdschrift. Ik deel ter zake geheel de mening van voormalig hoofdredacteur Marc Hooghe, die in zijn edito van 2004 (2004/1: 3, 4) schreef: "Het is mijn stellige overtuiging dat we er, als discipline en als individuele wetenschapper, alle belang bij hebben een dergelijk tijdschrift in stand te houden. [...] Uit de ervaring blijkt dat disciplines die geen Nederlandstalige publicatiemogelijkheden meer hebben, daar niet noodzakelijk zelf beter van worden."

Wij, de nieuwe redactieraad, willen er het allerbeste van maken, door optimale mogelijkheden te organiseren. Maar uiteindelijk hangt de kwaliteit, reputatie en het voortbestaan van dit 'nieuw' Nederlands-Vlaams tijdschrift af van u, lezers en vooral auteurs. **Wij willen bij deze dan ook een oproep lanceren om uw bijdragen in te sturen naar het nieuwe redactieadres**, dat u op de volgende pagina vindt, naast de nieuwe samenstelling van de redactieraad. Ik wil bij deze de leden van de vorige redactieraad – Johan Ackaert, Peter Bursens, Ben Crum, Carl Devos, Marc Hooghe, Petra Meier, Herwig Reynaert, Patrick Stouthuysen, Stefaan Walgrave – en vooral voormalig hoofdredacteur Bart Maddens en voormalig redactiesecretaris Stefaan Fiers, zeer, zeer hartelijk danken voor hun grote inzet en vakkundigheid.

We hopen samen met u een nieuw hoofdstuk te kunnen schrijven in de toekomst van dit Nederlands-Vlaams tijdschrift.

Tot binnenkort.

Namens de redactie
Carl Devos, hoofdredacteur

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

■ **Deel 1**

3 wetenschappelijke artikels van elk maximaal 10.000 woorden

■ **Deel 2**

3 rubrieken

Politiek essay

maximaal 7.000 woorden

Symposium

2 keer maximaal 3.500 woorden, 7.000 in totaal

Boekbespreking

maximaal 5.000 woorden

SAMENSTELLING REDACTIE

Hoofdredacteur

Carl Devos

Redactiesecretaris

Hilde Van Liefferinge

Redactie

Peter Bursens, Laura Bianchi, Eelke Heemskerk, Marc Hooghe, Herman Lelieveldt, Petra Meier, Jan Orbie, Martin Rosema, Boudewijn Steur

Bijdragen kunnen worden ingezonden naar res.publica@ugent.be

Of naar: Res Publica
t.a.v. Hilde Van Liefferinge
Universiteitstraat 8
9000 Gent – België

Website: www.respublica.be

Klasse is niet dood – Zij is levend begraven

Klassengebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag in westerse samenlevingen (1956-1990)

Jeroen VAN DER WAAL¹

Promovendus aan de vakgroep Sociologie,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Peter ACHTERBERG

Post-doctoraal onderzoeker aan de vakgroep Sociologie,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Dick HOUTMAN

Universitair hoofddocent aan de vakgroep Sociologie,
Erasmus Universiteit Rotterdam

SUMMARY

Class is not dead – It has been buried alive **Class voting and cultural voting in western societies (1956-1990)**

By means of a re-analysis of the most relevant data source (Nieuwbeerta & Ganzeboom 1996), this paper criticizes the newly grown consensus in political sociology that class voting has declined since World War II. An increase of crosscutting cultural voting, rooted in educational differences, rather than a decline of class voting proves responsible for the decline of the traditional class-party alignments. Moreover, income differences have not become less, but more consequential for voting behavior during this period. It is concluded that the new consensus has been built on quicksand. Class is not dead – it has been buried alive under the increasing weight of cultural voting, systematically misinterpreted as a decline of class voting, due to the widespread application of the Alford index.

1. Dit artikel is een bewerkte versie van het tweede deel van de masterscriptie van Jeroen van der Waal. Voor zijn kritische en opbouwende commentaar danken de auteurs Willem de Koster. Correspondentie kan worden gericht aan Jeroen van der Waal, vakgroep Sociologie, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR, Rotterdam. E-mail: vanderwaal@fsw.eur.nl.

No one suspected (...) or had reason to suspect, that she was not actually dead. She presented all the ordinary appearances of death. The funeral (...) was hastened, on account of the rapid advance of what was supposed to be decomposition.²

1. Inleiding

In hun artikel 'Are Social Classes Dying?' verdedigen Clark and Lipset de stelling dat klassenpositie sinds de Tweede Wereldoorlog steeds minder invloed heeft op stemgedrag.³ Deze stelling was de opmaat voor een debat dat publicaties opleverde als 'The Death of Class',⁴ 'The Promising Future of Class Analysis',⁵ en 'The Breakdown of Class Politics'.⁶ Ofschoon sommigen aanvankelijk de stelling van Clark and Lipset betwijfelden,⁷ wordt zij in de politieke sociologie inmiddels breed gedeeld en uitgedragen. Nieuwbeerta vat deze consensus als volgt samen: 'With respect to politics, social classes are certainly not dead, but the rumours of their imminent death are not all that exaggerated'.⁸ Er bestaan echter verschillende onderzoeksbevindingen die suggereren dat deze breed gedeelde opvatting niet juist is. Zo toont Stonecash⁹ aan dat in de Verenigde

2. POE, E.A., The Premature Burial, pp. 432-441 in E.A. Poe *Selected Works (Deluxe Edition)* Gramercy (1990 [1844]).
3. CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., Are social classes dying? *International Sociology*, 6, 1991, 397-410.
4. PAKULSKI, J. & WATERS, M., *The Death of Class*. London/Delhi: Sage, 1996.
5. GOLDTHORPE, J.H. & MARSHALL, G., The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26(3), 1992, 381-400.
6. CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., *The breakdown of class politics. A debate on post-industrial stratification*. Boulder: Westview Press, 2001.
7. HOUT, M., BROOKS, C., & MANZA, J., The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology*, 8 (3), 1993, 259-277. MANZA, J., HOUT, M., & BROOKS, C., Class Voting in Capitalist Democracies Since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation? *Annual Review of Sociology*, 21, 1995, 137-162. EVANS, G., The Continued Significance of Class Voting. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 2000, 401-417. GOLDTHORPE, J.H., Class and Politics in Advanced Industrial Societies, pp. 105-120 in T.N. Clark & S.M. Lipset (Red.), *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Boulder: Westview Press, 2001.
8. NIEUWBEERTA, P., The democratic class struggle in postwar societies: Traditional class voting in twenty countries, 1945-1990, pp. 121-136 in T.N. Clark & S.M. Lipset (red.), *The breakdown of class politics: A debate on post-industrial stratification*, Boulder: Westview Press, 2001, pp. 132. Zie ook: EVANS, G., HEATH, A., & PAYNE, C., Class: Labour as a Catch-All Party?, pp. 87-101 in G. Evans & P. Norris (Red.), *Critical Elections. British Parties and Voters in Long-Term Perspective*. London/Thousand Oaks/New Delhi: SAGE Publications, 1999. WEAKLIEM, D. L. & HEATH, A., Resolving Disputes about Class Voting in Britain and the United States: Definitions, Models, and Data. pp. 281-307 in G. Evans (Red.), *The End of Class Politics?: Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press, 1999. BROOKS, C., NIEUWBEERTA, P., & MANZA, J., Cleavage-Based Voting Behavior in Cross-National Perspective: Evidence From Six Postwar Democracies. *Social Science Research*, 33(X), 2004, 88-128.
9. STONECASH, J.M., *Class and Party in American Politics*. Boulder: Westview Press, 2000.

Staten het verband tussen klassenpositie en stemgedrag juist sterker is geworden de laatste decennia, terwijl Nieuwbeerta¹⁰ met dezelfde data juist een afname van dit verband vindt. Daarbij moet worden opgemerkt dat Stonecash en Nieuwbeerta klassenpositie verschillend hebben geoperationaliseerd. In overeenstemming met de onderzoeksbevindingen van Stonecash blijkt daarnaast dat politieke kwesties over klassenbelangen de laatste decennia niet minder belangrijk zijn geworden. Overigens blijkt de sterkte van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag niet afhankelijk te zijn van het belang van deze kwesties.¹¹ De onderzoeksbevinding die misschien wel het meest verassend is, is dat hypothesen afgeleid van de klassenanalyse niet kunnen verklaren *waarom* het verband tussen klassenpositie en stemgedrag is verzwakt.¹²

Deze drie onderzoeksbevindingen roepen de vraag op of het afnemende traditionele verband tussen de arbeidersklasse en linkse partijen en tussen de middenklasse en rechtse partijen sinds de Tweede Wereldoorlog daadwerkelijk is veroorzaakt door een afname van het *belang* van klassenpositie voor het bepalen van stemgedrag. Voor de beantwoording van deze vraag ontwikkelen en toetsen we hieronder een alternatieve verklaring.

II. Klassengebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag: een nieuwe conceptualisering

A. Zijn inkomen en opleidingsniveau twee indicatoren van hetzelfde?

Dat de arbeidersklasse progressief, in Angelsaksische termen 'liberal', is als het gaat om vraagstukken over economische herverdeling, maar conservatief of autoritair als het gaat over vraagstukken als individuele vrijheid en sociale orde, is een van de basisinzichten in de politieke sociologie (Houtman, 2001, 2003).¹³ Lip-

10. NIEUWBEERTA, P., 1995 *o.c.* NIEUWBEERTA, P., The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Class Voting in Twenty Countries, 1945-1990. *Acta Sociologica*, 39(4), 1996, 345-383. NIEUWBEERTA, P., 2001 *o.c.*
11. ACHTERBERG, P., Class Voting and the New Political Culture: Economic, Cultural and Environmental Voting in Late-Modern Countries. *International Sociology*, 21(2), 2006, 237-261.
12. NIEUWBEERTA, P., 1995 *o.c.* NIEUWBEERTA, P. & ULTEE, W., Class voting in Western industrialized countries, 1945-1990: Systematizing and testing explanations. *European Journal of Political Research*, 35, 1999, 123-160.
13. LIPSET, S.M., *Political man: The social bases of politics (expanded edition)*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981. MIDDENDORP, C.P., *Ideology in Dutch Politics; The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1991. HOUTMAN, D., Class, Culture and Conservatism, Reassessing Education as a Variable in Political Sociology, pp. 161-195 In T.N. Clark & S.M. Lipset (Red.), *The breakdown of class politics, A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2001. HOUTMAN, D., *Class and politics in contemporary social science, Marxism lite and its blind spot for culture*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter, 2003.

set formuleerde dit als volgt: 'Economic liberalism refers to the conventional issues concerning redistribution of income, status, and power among the classes. The poorer everywhere are more liberal or leftist on such issues (...) On the other hand, when liberalism is defined in non-economic terms – so as to support, for example, civil rights for political dissidents, civil rights for ethnic and racial minorities, internationalist foreign policies, and liberal immigration legislation – the correlation is reversed'.¹⁴ Sinds Lipset dit naar voren bracht bestaat er overeenstemming over het feit dat economische progressiviteit en culturele progressiviteit zo goed als ongerelateerd zijn in het electoraat.¹⁵

Voor de verklaring van economische progressiviteit kunnen inkomen en opleiding als twee aspecten van hetzelfde klassenbegrip worden beschouwd, omdat zowel weinig inkomen als een lage opleiding leiden tot progressieve opvattingen over economische herverdeling. Dit bevestigt de logica van de klassenanalyse.¹⁶ Echter, voor de verklaring van opvattingen over niet-economische vraagstukken als de mate waarin men het belang van individuele vrijheid benadrukt – i.e., postmaterialisme in de zin van Inglehart (1977)¹⁷ – of de handhaving van sociale orde – i.e., autoritarisme in de zin van Adorno e.a. (1950)¹⁸ –, kunnen inkomen en opleiding *niet* als twee aspecten van hetzelfde worden beschouwd. Dan heeft inkomen namelijk geen enkele verklarende waarde, terwijl opleiding juist een sterke invloed heeft op autoritarisme (negatief) en postmaterialisme (positief) (Houtman, 2003).¹⁹ Inglehart²⁰ verbindt hier de conclusie aan dat opleiding niet eenvoudigweg klasse- of beroepsstatus indiceert. Het is daarnaast al lang bekend dat, in

14. LIPSET, S.M., 1981 o.c. P. 485.

15. FLEISHMAN, J.A., Attitude Organization in the General Public: Evidence for a Bidimensional Structure. *Social Forces*, 67(1), 1988, 159-184. HEATH, A.F., EVANS, G., & MARTIN, J., The Measurement of Core Beliefs and Values: The Development of Blanced Socialist/Laissez Faire and Libertarian/Authoritarian Scales. *British Journal of Political Science*, 24(1), 1994, 115-132. MIDDENDORP, P., 1991 o.c. EVANS, G., HEATH, A.F., & LALLJEE, M., Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate. *British Journal of Sociology*, 47(1), 1996, 93-112.

16. WRIGHT, E.O. *Classes*. London: Verso, 1985. DE WITTE, H. & BILLIET, J., Economic and cultural conservatism in Flanders: In search of concepts, determinants and impact on voting behaviour. pp. 91-120 in H. de Witte & P. Scheepers (Red.), *Ideology in the low countries: Trends, Models and Lacunae*. Assen: Van Gorcum & Comp, 1999. SCHEEPERS, P., TE GROTENHUIS, M. & BOSCH, A., Trends in conservatism in the Netherland 1970-1992: Effects of individual and contextual characteristics, pp. 25-49 in H. de Witte & P. Scheepers (Red.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum, 1999. HOUTMAN, D., 2001 o.c. HOUTMAN, D., 2003 o.c. ACHTERBERG, P. & HOUTMAN, D., Why Do So Many People Vote 'Unnaturally'? A Cultural Explanation for Voting Behavior. *European Journal of Political Research*, 45(1), 2006, 75-92.

17. INGLEHART, R., *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977.

18. ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J., & SANDFORD, R.N., *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Brothers. 1950.

19. HOUTMAN, D., 2003 o.c.

20. INGLEHART, R., 1977 o.c. pp. 72-89. Zie ook HOUTMAN, D., 2001 o.c. HOUTMAN, D., 2003 o.c.

tegenstelling tot de economische progressiviteit van de arbeidersklasse, het autoritarisme van de arbeidersklasse niets te maken heeft met haar zwakke economische positie, maar alles te maken heeft met haar lage opleidingsniveau.²¹

Hoewel sociologen altijd hebben benadrukt dat sociale klasse, net als sociaal-economische status, sterk gerelateerd is aan zowel opleiding als inkomen,²² laten onderzoeksuitkomsten zien dat opleiding en inkomen niet altijd zonder problemen als klassenindicator kunnen worden beschouwd. Als het de verklaring van economische progressiviteit betreft is dit geen probleem, als het de verklaring van culturele progressiviteit ('postmaterialisme') betreft, of cultureel conservatisme ('autoritarisme'), is dit wel een probleem.²³ In de volgende paragraaf zetten we uiteen waarom.

B. Het onderscheid tussen cultureel stemgedrag en klassengebonden stemgedrag

Ofschoon klassenpositie en inkomen geen verklarende waarde hebben voor autoritarisme en postmaterialisme hangen zij sterk samen met opleiding. Hierdoor zijn studies naar klassengebonden stemgedrag met behulp van de methode van Alford problematisch.²⁴ Deze 'Alford index' meet de sterkte van het bivariate verband tussen klassenpositie en stemgedrag. Dat deze methode algemeen geaccepteerd is blijkt niet alleen uit het feit dat Clark en Lipset het gebruiken in hun artikel waarmee het onderhavige debat werd aangezwengeld,²⁵ maar ook hun critici. Deze critici beogen slechts een methodologische verfijning.²⁶ Ook Nieuwbeerta²⁷ gebruikt de Alford index in zijn grootschalige studie die sterk heeft bijgedragen

21. GRABB, E.G., Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment. *Public Opinion Quarterly*, 43(1), 1979, 36-47. GRABB, E.G., Marxist Categories and Theories of Class: The Case of Working Class Authoritarianism. *Pacific Sociological Review*, 23(4), 1980, 359-376. DEKKER, P. & ESTER, P., Working-class authoritarianism: a reexamination of the Lipset thesis. *European Journal of Political Research*, 15(4), 1987, 395-415. VAN DE WERFHORST, H.G., & DE GRAAF, N.D., The Sources of Political Orientations in Post-Industrial Society: Social Class and Education Revisited. *British Journal of Sociology*, 55(2), 2004, 211-236.
22. DUNCAN, O.D., A Socioeconomic Index for all Occupations, pp. 109-138 in A. Reis (Red.), *Occupations and Social Status*. New York: Free Press, 1961. KOHN, M., *Class and Conformity: A Study in Values*. Chicago: University of Chicago Press, 1977. LIPSET, S.M., 1981 o.c. MARSHALL, G., NEWBY, H., ROSE, D., & VOGLER, C., *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson, 1988. HOUT, M., BROOKS, C., & MANZA, J., 1993 o.c. ISHIDA, H. & MULLER, W., Class Origin, Class Destination, and Education: A Cross-National Study of Ten Industrial Nations. *American Journal of Sociology*, 101(1), 1995, 145-194. VAN DE WERFHORST, H.G. & DE GRAAF, N.D., 2004 o.c.
23. HOUTMAN, D., 2001 o.c. HOUTMAN, D., 2003 o.c.
24. ALFORD, R.R., Class Voting in the Anglo-American Political Systems, pp. 67-93 in S.M. Lipset & S. Rokkan (Red.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, 1967.
25. CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., 1991, o.c.
26. HOUT, M., BROOKS, C., & MANZA, J., 1993 o.c.
27. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c. NIEUWBEERTA, P., 1996, o.c. NIEUWBEERTA, P., 2001 o.c.

aan de bestaande consensus over de afname van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag. Daarnaast domineert deze methode verschillende hoofdstukken van de twee bundels over de vermeende afname van dit verband.²⁸

Onder de titel *Why Expect Class Voting?* stelde Alford dat zijn methode is gebaseerd op de aanname dat klassenpositiegerelateerde economische belangen aan de basis liggen van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag: 'A relation between class position and voting behavior is a natural and expected association in the Western democracies for a number of reasons: the existence of class interests, the representation of these interests by political parties, and the regular association of certain parties with certain interests. Given the character of the stratification order and the way political parties act as representatives of different class interests, it would be remarkable if such a relation were not found'.²⁹ Hoewel Alford benadrukt dat het verband tussen klassenpositie en stemgedrag voortkomt uit de economische progressiviteit van de arbeidersklasse en het economische conservatisme van de middenklasse, worden deze stemmotieven genegeerd in zijn methode: deze behelst slechts de bivariate relatie tussen klassenpositie en stemgedrag.

Dat deze stemmotieven zijn weggelaten uit Alford's index is problematisch omdat daardoor klassengebonden stemgedrag, i.e. het stemmen op een linkse (rechtse) partij vanwege economisch progressieve (conservatieve) opvattingen voortkomend uit een zwakke (sterke) klassenpositie, wordt vermengd met wat we vanaf nu cultureel stemgedrag noemen, i.e. stemmen op een rechtse (linkse) partij op basis van autoritarisme (libertarisme) dat voorkomt uit een laag (hoog) opleidingsniveau.³⁰ Daarbij dient te worden benadrukt dat dit laatste type stemgedrag niets te maken heeft met het eerste type, omdat zij wordt gedreven door culturele in plaats van economische stemmotieven, voortkomt uit opleidingsniveau in plaats van klassenpositie, en leidt tot een 'cross-pressure' in het electoraat: op basis van cultureel stemgedrag stemmen zij tegen klassenbelangen in.

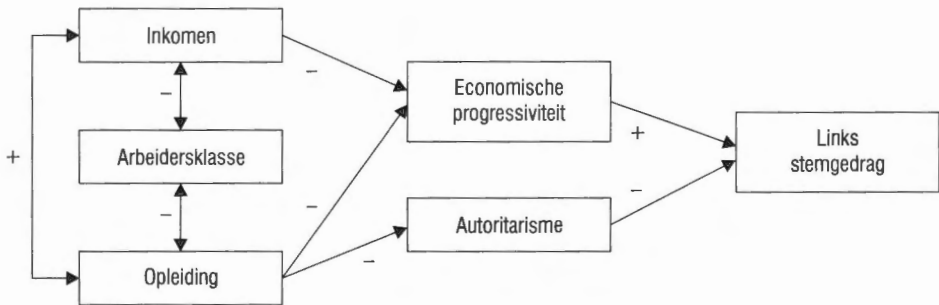
28. EVANS, G. (Red.), *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. New York: Oxford University Press, 1999. CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., 2001, o.c.

In navolging van de kritiek van HOUT, M., BROOKS, C., & MANZA, J., 1993 o.c. op de analyse van CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., 1991, o.c., gebruikt Nieuwbeerta fijnere klassenverschillen dan de conventionele manueel – non-manueel dichotomie door log-odds-ratios te gebruiken. Dit leidt tot relatief (klassen ten opzichte van elkaar) in plaats van absoluut klassengebonden stemgedrag. Deze methodologische herziening van de Alford index laat deze index echter theoretisch intact omdat de resulterende 'kappa index' nog steeds is gebaseerd op het idee dat de mate waarin klassenpositie het stemgedrag bepaalt kan worden gemeten met de sterkte van het bivariate verband tussen klassenpositie en stemgedrag. Het is daarom niet opmerkelijk dat het onderzoek van Nieuwbeerta aantoont dat deze methodologische herziening van de Alford index tot dezelfde onderzoeksbevindingen leidt als de originele versie: 'The main finding is that the various measures of class voting (yield) the same conclusions with respect to the ranking of the countries according to their levels of class voting and according to the speed of declines in class voting' NIEUWBEERTA, P., 1996, o.c. p. 370.

29. ALFORD, R.R., 1967, o.c. pp. 68-9.

30. HOUTMAN, D., 2001 o.c. HOUTMAN, D., 2003 o.c. ACHTERBERG, P. & HOUTMAN, D., 2006 o.c.

In figuur 1 worden beide typen stemgedrag ontrafeld: het bovenste deel verbeeldt klassengebonden stemgedrag, het onderste deel het daaraan tegengestelde cultureel stemgedrag. Het laat duidelijk zien dat de sterkte van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag, zoals gemeten met de Alford index, niets zegt over de mate waarin klassenpositie stemgedrag bepaalt. Beide typen stemgedrag werken in tegengestelde richting, en variëren onafhankelijk van elkaar. Een voorkeur voor economische herverdeling dat voortkomt uit een zwakke klassenpositie en leidt tot een stem op links, overeenkomend met de logica van klassengebonden stemgedrag, kan aan het zicht worden onttrokken door een even sterke voorkeur onder laag opgeleiden om op rechtse partijen te stemmen vanwege hun autoritarisme. Het meten van klassengebonden stemgedrag met de sterkte van het bivariate verband tussen klassenpositie en stemgedrag leidt dan tot de onjuiste conclusie dat klassenpositie het stemgedrag niet meer beïnvloed. Het is belangrijk op te merken dat dit voorbeeld niet hypothetisch is, maar door verschillend onderzoek ook wordt bevestigd.³¹ Louter afgaan op de bivariate relatie tussen klassenpositie en stemgedrag kan zelfs tot de conclusie leiden dat het klassengebonden stemgedrag is afgenomen terwijl het juist is toegenomen. Dit gebeurt indien zowel het klassengebonden stemgedrag als het cultureel stemgedrag is toegenomen, maar de laatste sterker dan de eerste.

Figuur 1. Het onderscheid tussen klassengebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag.

C. Hypothesen

Samenvattend kan worden gesteld dat het nog niet duidelijk is of de afname van het verband tussen de arbeidersklasse en links en tussen de middenklasse en rechts sinds de Tweede Wereldoorlog – zoals overtuigend aangetoond door Nieuwbeerta – wordt veroorzaakt door een afname van het klassengebonden stemgedrag.³² Dit is zeker mogelijk, maar het kan ook zijn veroorzaakt door een

31. HOUTMAN, D., 2001 o.c. HOUTMAN, D., 2003 o.c. ACHTERBERG, P. & HOUTMAN, D., 2006 o.c.

32. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c. NIEUWBEERTA, P., 1996, o.c. NIEUWBEERTA, P., 2001 o.c.

toename van cultureel stemgedrag. Drie soorten onderzoeksbevindingen lijken zelfs op dit laatste scenario te wijzen.

Ten eerste vindt Stonecash met inkomen als klassenindicator dat het verband tussen klassenpositie en stemgedrag sterker is geworden in de Verenigde Staten sinds de Tweede Wereldoorlog. Hij concludeert daarom dat: 'rather than class divisions fading in relevance, they are likely to be a staple of American politics for some time'.³³ Pikant detail daarbij is dat Stonecash dezelfde data gebruikt als Nieuwbeerta. Nieuwbeerta voegt daar echter nog data van andere landen aan toe. Het verschil in onderzoeksbevindingen lijkt te worden veroorzaakt doordat Stonecash inkomen als klassenindicator gebruikt, terwijl Nieuwbeerta hiervoor EGP-klassen gebruikt die zijn gebaseerd op beroepsstatus.³⁴ Zoals wij zojuist hebben beargumenteerd is dit verschil niet triviaal, omdat inkomen, in tegenstelling tot beroepsstatus, niet kan leiden tot het vermengen van klassegebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag, omdat er geen relatie bestaat tussen inkomen en autoritarisme/libertarisme. Dit lijkt er op te wijzen dat de afname van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag dat Nieuwbeerta heeft aangetoond,³⁵ wordt veroorzaakt door de toename van cultureel stemgedrag en *niet* door een afname van klassegebonden stemgedrag.

Ten tweede zouden we verwachten dat, indien het klassegebonden stemgedrag daadwerkelijk is afgenomen sinds de Tweede Wereldoorlog, kwesties rond economische herverdeling sindsdien minder belangrijk zijn geworden in de politiek. Dit is echter niet de zaak,³⁶ terwijl culturele kwesties over individuele vrijheid en sociale orde juist wel belangrijker zijn geworden in deze periode.³⁷ En waar de mate waarin vraagstukken rond economische herverdeling de politiek bepalen geen invloed heeft op de sterkte van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag, is dit verband aanzienlijk zwakker in perioden en landen waarin culturele kwesties sterk op de politieke agenda staan.³⁸ Ook dit suggereert dat de bevindingen van Nieuwbeerta niet duiden op een afname van het klassegebonden stemgedrag sinds de Tweede Wereldoorlog, maar op een toename van cultureel stemgedrag in deze periode.

Ten derde blijkt de klassenanalyse niet te kunnen verklaren waarom in bepaalde perioden en landen de relatie tussen klassenpositie en stemgedrag het zwakst is. Hypothesen die zijn afgeleid van de klassenanalyse, en voorspellen wanneer klassenpositie meer of minder relevant is voor het bepalen van stemgedrag, wor-

33. STONECASH, J., 2000 *o.c.* p. 140.

34. ERIKSON, R. & GOLDTHORPE, J.H., *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. London: Clarendon, 1992. ERIKSON, R., GOLDTHORPE, J.H., & PORTOCARERO, L., Intergenerational Class Mobility in Three Western European Countries. *British Journal of Sociology*, 30(3), 1979, 415-441.

35. NIEUWBEERTA, P., 1995 *o.c.* NIEUWBEERTA, P., 1996, *o.c.* NIEUWBEERTA, P., 2001 *o.c.*

36. ACHTERBERG, P., 2006 *o.c.*

37. LAYMAN, G.C., *The Great Divide: Religious and Cultural Conflict in American Party Politics*. New York: Columbia University Press, 2001. HECHTER, M., From Class to Culture. *American Journal of Sociology*, 110(2), 2004, 400-445. ACHTERBERG, P., 2006 *o.c.*

38. ACHTERBERG, P., 2006 *o.c.*

den bijna altijd verworpen.³⁹ Dit is op zijn minst merkwaardig te noemen. Of-
schoon het denkbaar is dat de klassenanalyse geen enkele betekenis meer heeft
voor de politieke sociologie, beschouwen wij het op zijn minst even plausibel dat
verschillen in het bivariate verband tussen klassenpositie en stemgedrag wijzen
op verschillen in de mate van cultureel stemgedrag. Indien dit zo is – hetgeen
wordt gesuggereerd door de andere twee categorieën onderzoeksbevindingen –
is de verworping van de hypothesen die zijn afgeleid van de klassenanalyse ech-
ter niet zo merkwaardig meer.

Om uit te zoeken of het zwakker wordende verband tussen de arbeidersklasse en
links, en tussen de middenklasse en rechts, wordt veroorzaakt door een afname
van het klassengebonden stemgedrag, of door een toename van cultureel stemge-
drag, analyseren we de data van Nieuwbeerta opnieuw. We toetsen daarbij twee
hypothesen. De eerste toetst of er daadwerkelijk een afname van het klassenge-
bonden stemgedrag heeft plaatsgevonden. Het voorspelt dat de afname van het
verband tussen EGP-klassen en stemgedrag is veroorzaakt doordat mensen met
een laag inkomen steeds minder op een linkse partij stemmen en mensen met een
hoog inkomen steeds minder op een rechtse partij. De tweede hypothese toetst of
dat het cultureel stemgedrag is toegenomen. Hij voorspelt dat de afname van het
verband tussen EGP-klassen en stemgedrag is veroorzaakt doordat mensen met
een laag opleidingsniveau steeds rechtser zijn gaan stemmen, en mensen met een
hoog opleidingsniveau steeds linkser zijn gaan stemmen.

III. Data en meting

A. Data

Zoals gesteld analyseren we opnieuw de data waarmee Nieuwbeerta de afname
van het verband tussen de arbeidersklasse en links en het verband tussen de mid-
denklasse en rechts aantoonde.⁴⁰ Door twee aanpassingen aan de operationalise-
ringen van Nieuwbeerta die we hieronder uiteenzetten analyseren we data van
93.567 respondenten in 15 verschillende landen tussen 1956 en 1990. Het betreft
80 land-jaar combinaties (zie tabel 1).

39. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c. NIEUWBEERTA, P., & ULTEE, W., 1999, o.c.

40. NIEUWBEERTA, P. & GANZEBOOM, H., *International Social Mobility and Politics File: Docu-
mentation of an Integrated Dataset of 113 National Surveys Held in 16 countries, 1956-1991* (No.
P1145). Amsterdam: Steinmetz Archive/SWIDOC Amsterdam Steinmetz archive codebook,
1996.

Tabel 1. Aantal bestanden per land jaar combinatie (1956-1990, N = 80).

Land	1956-1970	1971-1980	1981-1990	Totaal	Periode
Australië	1	–	3	4	1985-1987
België	–	1	–	1	1975
Canada	–	–	1	1	1984
Denemarken	–	1	–	1	1972
Duitsland	1	2	6	9	1969-1990
Finland	–	2	–	2	1972-1975
Frankrijk	–	1	–	1	1978
Groot-Brittannië	–	2	6	8	1974-1990
Ierland	–	–	1	1	1990
Italië	1	1	–	2	1968-1975
Nederland	1	6	7	14	1970-1990
Noorwegen	1	2	4	7	1965-1990
Oostenrijk	–	1	3	4	1974-1989
Verenigde Staten	7	8	9	24	1956-1990
Zwitserland	–	1	–	1	1976
Totaal	12	28	40	80	1956-1990

B. Operationalisering

Klasse – Gelijk Nieuwbeerta meten we klassenpositie met het EGP-klassenschema. Dit schema is een onderverdeling in zeven verschillende klassenposities gebaseerd op beroep, zelfstandig ondernemerschap en het aantal mensen waaraan men leiding geeft.⁴¹ Er dient te worden benadrukt dat de zeven EGP-klassen geen eenvoudige hiërarchie betreffen.⁴² De eerste drie klassen (hogere professionals, lagere professionals, en niet-manuale arbeiders), en de laatste drie klassen betreffen weliswaar twee verschillende hiërarchieën op zichzelf, maar de hiërarchische relatie tussen deze twee is onbepaald. Dit laatste is tevens de zaak voor de relatie tussen deze twee hiërarchieën en de zelfstandig ondernemers. De hogere professionals, lagere professionals, en de zelfstandig ondernemers kunnen zonder problemen worden beschouwd als middenklasse, terwijl de geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeiders de arbeidersklasse vormen. De meest geprivilegieerde handarbeidersklasse bestaat uit lagere technici en voorlieden van handarbeiders. Zij vormen ‘a latter-day aristocracy of labour or a “blue collar” elite’,⁴³ en onderscheid zich daardoor van de ‘echte’ arbeidersklasse. Evenzo kan de minst geprivilegieerde hoofdarbeidersklasse, de hoofdarbeiders, worden onderscheiden van de ‘echte’ middenklasse als ‘white collar proletarians’.⁴⁴ Kortom, bij de interpretatie van de statistische resultaten is aan de ene kant het stem-

41. ERIKSON, R. & GOLDTHORPE, J. H., 1992 o.c. pp. 38-9.

42. GOLDTHORPE, J.H., *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon, 1980, p. 42.

43. GOLDTHORPE, J.H., 1980 o.c. p. 41.

44. WRIGHT, E. O., *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press, 1979.

gedrag van de hogere professionals, lagere professionals en de zelfstandig ondernemers ('middenklasse') van belang, en aan de andere kant het stemgedrag van de geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders ('arbeidersklasse') van belang. EGP-klasse wordt als zes dummy variabelen ingebracht in de analyse, waarbij de hogere professionals als referentiecategorie dienen.

Inkomen – In navolging van Erikson⁴⁵ gebruiken we huishoudinkomen om het inkomensniveau te bepalen. Om vergelijking van de regressiecoëfficiënten van inkomen mogelijk te maken hebben we deze variabele apart gestandaardiseerd voor elke land-jaar combinatie.

Opleiding – Om de opleidingsclassificaties van 15 landen te standaardiseren is opleiding gecodeerd naar het aantal jaren dat minimaal nodig is om het desbetreffende opleidingsniveau te behalen. Vervolgens is het op dezelfde manier gestandaardiseerd als inkomen.

Stemgedrag – net als Nieuwbeerta hebben we data gebruikt over de stemintenties bij de aankomende verkiezingen, over het stemgedrag bij de laatste verkiezingen en over de partij waarmee men zich identificeert.⁴⁶ Als respondenten op alle drie variabelen een waarde hebben is de waarde van de eerste variabele gebruikt. Als een respondent een waarde heeft op de laatste twee variabelen is de waarde van de laatste variabele gebruikt. De grove links vs. niet-links dichotomie die Nieuwbeerta heeft gebruikt als stemgedragvariabele nemen wij *niet* over omdat het leidt tot een arbitraire indeling van partijen in het politieke midden. Daarom hebben we een stemgedragschaal gemaakt waarbij partijen de gemiddelde score hebben gekregen van de links-rechts zelfidentificatie van de respondenten die op desbetreffende partij hebben gestemd. Hierdoor is een continue variabele ontstaan waarop hoge scores rechts-stemgedrag indiceren.⁴⁷ Het tweede argument om niet de onvermijdelijk grove en arbitraire indeling van partijen in een links vs. niet-links dichotomie van Nieuwbeerta te gebruiken is dat daarin nieuw-linkse partijen als niet-links zijn gecategoriseerd. Omdat de middenklasse buitenproportioneel vaak op deze nieuw-linkse partijen,⁴⁸ wordt door deze indeling het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag kunstmatig hoog gehouden. De afname van het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag is daarom waarschijnlijk nog sterker dan aangetoond.

45. ERIKSON, R., Social Class of Men, Women and Families. *Sociology*, 18, 1984, 500-14.

46. NIEUWBEERTA, P., 1995 *o.c.* p. 35.

47. Omdat wij afwijken van de operationalisering van Nieuwbeerta, in het bijzonder door het plaatsen van politieke partijen op een links-rechts zelfidentificatieschaal, zijn er aanzienlijk meer missende waarden: 33 van de 113 originele datasets vallen daardoor af. Hierdoor valt Zweden (met drie datasets) geheel uit de analyse.

48. HOFFMAN-MARTINOT, V., Grüne and Verts: Two Faces of European Ecologism. *West European Politics*, 14(1), 1991, 70-95. INGLEHART, R., *Modernization and Postmodernization; Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997, pp. 272-88.

IV. Resultaten

Voordat we onze twee hypothesen toetsen, tonen we aan dat EGP-klasse, opleiding en inkomen dermate met elkaar verbonden zijn dat EGP-klasse een te ambigue variabele is om klassengebonden stemgedrag te onderzoeken. We voeren daarvoor een multilevel regressie-analyse uit met drie aggregatieniveaus: land, jaar en respondent.

Uit tabel 2 blijkt dat de zeven EGP-klassen aanzienlijk verschillen in inkomen. (Model 1). De hogere professionals hebben het hoogste gemiddelde inkomen en de geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders hebben het laagste gemiddelde inkomen. De klassen verschillen ook aanzienlijk in opleidingsniveau hetgeen voor een groot deel de verschillen in inkomen veroorzaakt (Model 2). Kortom, de zeven klassen verschillen zowel in inkomen als in opleiding. Hierdoor is EGP-klasse een te ambigue variabele voor het onderzoek naar het klassengebonden stemgedrag. Dit omdat zowel inkomen als opleiding klassengebonden stemgedrag veroorzaken, maar opleiding *ook* het daaraan tegengestelde cultureel stemgedrag.

Tabel 2. Inkomen verklaard door EGP-klassen en opleiding (multilevel regressie-analyse, in de tabel zijn regressiecoëfficiënten en standaard fouten opgenomen, schattingsmethode is maximum likelihood, N = 93,567 respondenten en 15 landen, 1956-1990).

Onafhankelijke variabelen	Nulmodel		Model 1		Model 2	
Constante	3,146***	(0,297)	3,146***	(0,297)	3,146***	(0,297)
Hogere professionals (= ref.)			0		0	
Lagere professionals			-0,222***	(0,011)	-0,206***	(0,011)
Hoofdarbeiders			-0,568***	(0,012)	-0,380***	(0,012)
Kleine Zelfstandigen			-0,427***	(0,009)	-0,242***	(0,010)
Lagere Technici			-0,179***	(0,008)	-0,089***	(0,008)
Geschoolde arbeiders			-0,612***	(0,011)	-0,368***	(0,011)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders			-0,867***	(0,011)	-0,545***	(0,012)
Opleiding					0,587***	(0,008)
Variantie land niveau	0,772	(0,457)	0,771	(0,456)	0,771	(0,456)
Variantie jaar niveau	1,429***	(0,248)	1,430***	(0,248)	1,430***	(0,248)
Variantie individueel niveau	5,405***	(0,025)	4,948***	(0,023)	4,695***	(0,022)
Deviantie	423871,7		415616,9		410698,2	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Met rechts-stemgedrag als afhankelijke variabele en zes EGP-klassendummies als onafhankelijke variabele brengen we de trends in het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag sinds de Tweede Wereldoorlog in kaart. Het is duidelijk dat de geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders vaker op een linkse partij stemmen dan de middenklasse (tabel 3, Model 1), en dat dit traditionele verband de afgelopen decennia zwakker is geworden (Model 2). Deze uitkomsten

zijn niet verrassend omdat zij met dezelfde data reeds zijn aangetoond door Nieuwbeerta.⁴⁹

Tabel 3. Rechts stemgedrag verklaard door EGP klassenpositie (multilevel regressie-analyse, in de tabel zijn regressiecoëfficiënten en standaard fouten opgenomen, schattingsmethode is maximum likelihood, N = 93,567 respondenten en 15 landen, 1956-1990).

	Model 1		Model 2	
Constante	4,796***	(0,191)	4,796***	(0,191)
Hogere professionals (= ref.)	0		0	
Lagere professionals	-0,086***	(0,018)	-0,090***	(0,018)
Hoofdarbeiders	-0,139***	(0,022)	-0,141***	(0,022)
Kleine Zelfstandigen	0,058	(0,029)	0,055	(0,029)
Lagere Technici	-0,083***	(0,023)	-0,084***	(0,023)
Geschoolde arbeiders	-0,313***	(0,052)	-0,313***	(0,052)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	-0,307***	(0,057)	-0,308***	(0,057)
Jaar	0,020	(0,024)	0,020	(0,024)
<i>Interacties</i>				
Jaar x Hogere professionals (= ref.)			0	
Jaar x Lagere professionals			-0,011	(0,008)
Jaar x Hoofdarbeiders			0,019*	(0,009)
Jaar x Kleine Zelfstandigen			0,013	(0,008)
Jaar x Lagere Technici			0,011	(0,008)
Jaar x Geschoolde arbeiders			0,037**	(0,009)
Jaar x Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders			0,033**	(0,010)
<i>Variantie random slopes land niveau</i>				
Hogere professionals (= ref.)				
Lagere professionals	0,003	(0,002)	0,003	(0,002)
Hoofdarbeiders	0,005*	(0,002)	0,005*	(0,002)
Kleine Zelfstandigen	0,009*	(0,004)	0,009*	(0,004)
Lagere Technici	0,005	(0,003)	0,005	(0,003)
Geschoolde arbeiders	0,038*	(0,015)	0,037*	(0,015)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	0,045*	(0,018)	0,044*	(0,017)
<i>Variantie random slopes jaar niveau</i>				
Hogere professionals (= ref.)				
Lagere professionals	0,001	(0,001)	0,000	(0,000)
Hoofdarbeiders	0,001*	(0,000)	0,001*	(0,000)
Kleine Zelfstandigen	0,001	(0,001)	0,001	(0,001)
Lagere Technici	0,002*	(0,001)	0,002*	(0,001)
Geschoolde arbeiders	0,002*	(0,001)	0,001	(0,001)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	0,002*	(0,001)	0,001	(0,001)
Variantie land niveau	0,523**	(0,191)	0,523**	(0,191)
Variantie jaar niveau	0,040***	(0,007)	0,040***	(0,007)
Variantie individueel niveau	2,036***	(0,009)	2,036***	(0,009)
Deviantie	332794,4		332746,8	

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

49. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c. NIEUWBEERTA, P., 1996, o.c. NIEUWBEERTA, P., 2001 o.c.

Deze afname in het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag kan echter *niet* zomaar worden geïnterpreteerd als een afname van het klassengebonden stemgedrag zoals blijkt uit tabel 4.

Tabel 4. Rechts stemgedrag verklaard door inkomen en opleiding (multilevel regressie-analyse, in de tabel zijn regressiecoëfficiënten en standaard fouten opgenomen, schattingsmethode is maximum likelihood, N = 93,567 respondenten en 15 landen, 1956-1990).

	Model 1	Model 2	Model 3
Constante	4,796*** (0,191)	4,796*** (0,191)	4,796*** (0,191)
<i>Fixed effects</i>			
Inkomen	0,099** (0,027)	0,098** (0,027)	0,101** (0,028)
Opleiding	0,104* (0,048)	0,100* (0,048)	0,099* (0,046)
Jaar	0,020 (0,024)	0,020 (0,024)	0,020 (0,024)
<i>Interacties</i>			
Opleiding x jaar		-0,037** (0,009)	-0,040** (0,009)
Inkomen x jaar			0,024* (0,010)
<i>Variantie random slopes land niveau</i>			
Inkomen	0,007 (0,004)	0,007 (0,004)	0,007 (0,004)
Opleiding	0,031* (0,013)	0,028* (0,011)	0,028* (0,011)
<i>Variantie random slopes jaar niveau</i>			
Inkomen	0,006*** (0,001)	0,006*** (0,001)	0,005*** (0,001)
Opleiding	0,004** (0,001)	0,003** (0,001)	0,003** (0,001)
Variantie land niveau	0,523** (0,191)	0,523** (0,191)	0,523** (0,191)
Variantie jaar niveau	0,040*** (0,007)	0,040*** (0,007)	0,040*** (0,007)
Variantie individueel niveau	2,114*** (0,009)	2,114*** (0,009)	2,114*** (0,009)
Deviantie	336131,1	336114,1	336108,5

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Ondanks dat zowel mensen met een hoog inkomen als mensen met een hoge opleiding buitenproportioneel vaak rechts stemmen, zijn de trends in deze twee verbanden de afgelopen decennia tegengesteld aan elkaar. De significante cross-level interacties van opleiding en inkomen met jaar (Modellen 2 en 3) laten zien dat mensen met een lage opleiding steeds *rechtser* zijn gaan stemmen de laatste decennia, terwijl mensen met een laag inkomen steeds *linkser* zijn gaan stemmen in deze periode. Dit zou men niet verwachten als inkomen en opleiding beiden hetzelfde indiceren. Maar, zoals boven uiteengezet, kan de eerste trend worden geïnterpreteerd als een toename van cultureel stemgedrag, en de tweede trend als een toename in klassengebonden stemgedrag. Daarmee zijn we gekomen bij onze voornaamste vraag: is de afname van het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag veroorzaakt door een toename in cultureel stemgedrag?

Het is overduidelijk dat de trend van een steeds rechtser stemmende arbeidersklasse niet kan worden verklaard door een afname het klassengebonden stemgedrag. Klassengebonden stemgedrag neemt juist toe: mensen met een laag inkomen stemmen steeds meer op een linkse partij en mensen met een hoog inkomen

stemmen steeds meer op een rechtse partij (tabel 5, Model 2). Zoals we verwachten kan echter de toename van cultureel stemgedrag, i.e. de toenemende mate waarin mensen met een lage opleiding op een rechtse partij stemmen, wel grotendeels verklaren waarom de arbeidersklasse steeds rechtser is gaan stemmen (Model 3). Zeker als we model 3 vergelijken met model 2 van tabel 3, die een reproductie van de afname van het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag behelst zoals gevonden door Nieuwbeerta.

Samenvattend kan worden gesteld dat het traditionele verband tussen klassenpositie en stemgedrag sterk is afgenomen in de naoorlogse periode. Dit is echter niet veroorzaakt door een afname in het klassengebonden stemgedrag, maar door een toename aan het daaraan tegengestelde cultureel stemgedrag.

V. Conclusies en debat

De resultaten van Stonecash voor de Verenigde Staten blijken niet uniek. Voor andere westerse landen vinden we dezelfde: klassengebonden stemgedrag is niet zwakker geworden de laatste decennia, maar juist sterker geworden. Dat het tegenovergestelde door velen wordt verondersteld komt door de resultaten van studies waarin het bivariate verband tussen klassen gebaseerd op beroepsstatus (in het bijzonder het EGP-klasse schema) en stemgedrag wordt onderzocht. Met deze methode wordt echter klassengebonden stemgedrag, voortkomend uit op klassenpositie gebaseerde economische belangen, vermengd met het daaraan tegengestelde cultureel stemgedrag, voortkomend uit culturele opvattingen voortkomend uit opleidingsverschillen. Daarom zijn onderzoeksuitkomsten die zijn verkregen met deze methode niet geschikt om conclusies te trekken als dat het afnemende verband tussen klassenpositie en stemgedrag wordt veroorzaakt door een afname van het klassengebonden stemgedrag of door een toename van het cultureel stemgedrag.

Onze bevindingen met een meer valide klassenindicator als inkomen, en waarbij rekening is gehouden met de dubbele rol die opleiding speelt doordat zij zowel klassengebonden stemgedrag als daaraan tegengesteld cultureel stemgedrag veroorzaakt, laten echter weinig aan de verbeelding over. De geleidelijke afname van het vertrouwde patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse wordt veroorzaakt door het daaraan tegengestelde cultureel stemgedrag, voorkomend uit culturele opvattingen veroorzaakt door verschillen in opleiding. Klassengebonden stemgedrag, gemeten met de meer valide klassenindicator inkomen, is niet afgenomen de laatste decennia, maar is juist toegenomen.

De consensus die in de politieke sociologie is ontstaan sinds Clark and Lipset het 'Death of Class' debat aanzwengelden in het begin van de jaren 90 is dat klassenpositie niet zozeer dood is, maar langzaam – en misschien pijnlijk – doodgaat. Onze onderzoeksbevindingen maken echter een heroverweging van deze consen-

Tabel 5. Rechts stemgedrag verklaard door EGP-klassenpositie, inkomen en opleiding (multilevel regressie-analyse, in de tabel zijn regressiecoëfficiënten en standaard fouten opgenomen, schattingsmethode is maximum likelihood, N = 93,567 respondenten en 15 landen, 1956-1990).

	Model 1		Model 2		Model 3	
Constante	4,796***	(0,191)	4,796***	(0,191)	4,796***	(0,191)
Hogere professionals (= ref.)	0		0		0	
Lagere professionals	-0,077***	(0,018)	-0,072***	(0,018)	-0,072***	(0,018)
Hoofdarbeiders	-0,118***	(0,024)	-0,101***	(0,022)	-0,101***	(0,022)
Kleine Zelfstandigen	0,079**	(0,030)	0,108**	(0,029)	0,108**	(0,029)
Lagere Technici	-0,076**	(0,023)	-0,071**	(0,023)	-0,071**	(0,023)
Geschoolde arbeiders	-0,284***	(0,053)	-0,256***	(0,052)	-0,256***	(0,052)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	-0,272***	(0,058)	-0,244***	(0,057)	-0,244***	(0,057)
Inkomen	0,097**	(0,005)	0,086**	(0,019)	0,086**	(0,019)
Opleiding	-0,005	(0,006)	0,020	(0,038)	0,020	(0,038)
Jaar	0,020	(0,024)	0,020	(0,024)	0,020	(0,024)
<i>Interacties</i>						
Jaar x Hogere professionals (= ref.)	0	0	0	0	0	0
Jaar x Lagere professionals	-0,010	(0,008)	-0,011	(0,008)	-0,012	(0,008)
Jaar x Hoofdarbeiders	0,019*	(0,008)	0,016	(0,009)	0,012	(0,009)
Jaar x Kleine Zelfstandigen	0,007	(0,008)	0,003	(0,009)	-0,002	(0,009)
Jaar x Lagere Technici	0,011	(0,008)	0,008	(0,007)	0,006	(0,007)
Jaar x Geschoolde arbeiders	0,034**	(0,009)	0,030**	(0,009)	0,024**	(0,009)
Jaar x Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	0,019**	(0,010)	0,025**	(0,010)	0,017	(0,010)
Jaar x Inkomen			0,025**	(0,009)	0,029**	(0,009)
Jaar x Opleiding					-0,038**	(0,009)
<i>Variantie random slopes land niveau</i>						
Hogere professionals (= ref.)						
Lagere professionals	0,003	(0,002)	0,002*	(0,001)	0,002*	(0,001)
Hoofdarbeiders	0,005	(0,003)	0,001	(0,001)	0,001	(0,001)
Kleine Zelfstandigen	0,010*	(0,005)	0,014*	(0,006)	0,014*	(0,006)
Lagere Technici	0,005	(0,003)	0,004*	(0,002)	0,004*	(0,002)
Geschoolde arbeiders	0,038**	(0,015)	0,019*	(0,008)	0,019*	(0,008)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	0,046*	(0,018)	0,023*	(0,009)	0,023*	(0,009)
Inkomen	0,003	(0,002)	0,003	(0,002)	0,003	(0,002)
Opleiding	0,021*	(0,009)	0,018*	(0,008)	0,018*	(0,008)

	Model 1		Model 2		Model 3	
<i>Variante random slopes jaar niveau</i>						
Hogere professionals (= ref.)						
Lagere professionals	0,000	(0,000)	0,000	(0,000)	0,000	(0,000)
Hoofdarbeiders	0,000	(0,000)	0,000	(0,000)	0,000	(0,000)
Kleine Zelfstandigen	0,001	(0,001)	0,001	(0,001)	0,001	(0,001)
Lagere Technici	0,002	(0,001)	0,001	(0,001)	0,001	(0,001)
Geschoolde arbeiders	0,001*	(0,000)	0,001*	(0,000)	0,001*	(0,000)
Halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	0,001	(0,001)	0,001*	(0,000)	0,001	(0,001)
Inkomen	0,003**	(0,001)	0,003**	(0,001)	0,003**	(0,001)
Opleiding	0,004**	(0,001)	0,004**	(0,001)	0,003**	(0,001)
Variante land niveau	0,523**	(0,191)	0,523**	(0,191)	0,523**	(0,191)
Variante jaar niveau	0,040***	(0,007)	0,040***	(0,007)	0,040***	(0,007)
Variante individueel niveau	2,028***	(0,009)	2,014***	(0,009)	2,014***	(0,009)
Deviantie	332375,6		331881,0		331881,0	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

sus noodzakelijk. Net als de resultaten van Stonecash⁵⁰ voor de Verenigde Staten geven zij blijk dat klassenpositie helemaal niet dood of zelfs maar stervende is. Wij vinden het juist om te stellen dat klassenpositie levend begraven is onder het toenemende gewicht van cultureel stemgedrag. Dit is systematisch onjuist geïnterpreteerd als een afname van klassegebonden stemgedrag vanwege een niet valide onderzoekspraktijk die standaard is geworden in de politieke sociologie sinds het pionierswerk van Alford in de jaren 60. De betreuenswaardige consequentie daarvan is dat klassenpositie nu een onverdiend, verschrikkelijk lot treft 'with thoughts of the air and grass above, with memory of dear friends who would fly to save us if but informed of our fate, and with consciousness that of this fate they can never be informed'.⁵¹ Het beter ontwarren van cultureel stemgedrag en klassegebonden stemgedrag in toekomstig empirisch onderzoek is dan ook noodzakelijk om klassenpositie te redden van deze 'most terrific of the ghastly extremes of agony'.⁵²

50. STONECASH, J., 2000, *o.c.*

51. POE, E.A., 1990 [1844], *o.c.*

52. POE, E.A., 1990 [1844], *o.c.*

Coalitiesteun in Antwerpen, Hasselt en Oostkamp De invloed van politieke ontevredenheid, politiek wantrouwen en ethnocentrisme vergeleken

Marc SWYNGEDOUW

Hoogleraar aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek
(CeSO-K.U.Leuven)

Koen ABTS

Wetenschappelijk medewerker aan het CeSO
(K.U.Leuven)

Jarl KAMPEN

Postdoctoraal onderzoeker aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen
(V.U.Brussel)

SUMMARY

Supporting the ruling majority in Antwerp, Hasselt and Oostkamp

In this paper we investigate the effects of political dissatisfaction, political distrust and ethnocentrism on support to the incumbent coalition in three different municipalities in Flanders. Theoretically, we define the concept of political trust, at which it is differentiated from political satisfaction and political alienation. At the same time, four dimensions of political distrust are disentangled: competence, integrity, responsiveness and justice. Empirically, four research questions may be distinguished. First, we investigate whether political satisfaction, political trust and ethnocentrism have an independent effect on support to the ruling majority. Second, we check whether there are differential effects of the dimensions of political trust on the dependent variable in the different municipalities. Third, we try to connect the micro-level data with macro-level, by linking the results with the characteristics of the local government and the party system. Fourth, we examine the influence of the presence of extreme right.

1. Inleiding

In de literatuur omtrent hedendaags populisme in West-Europa wordt de afkeer van het gevestigde bestuur beschreven als een combinatie van politiek en multi-

cultureel ongenoegen.¹ De protestthese ziet de oppositie tegen de zetelende coalitie als een gevolg van de ineffectiviteit en ongeloofwaardigheid van het bestuur.² Of de machthebbers beloond worden, hangt volgens deze redenering af van de tevredenheid met het gevoerde beleid en het vertrouwen in de bestuursmeerderheid. Aan de ene kant verwijst politieke steun naar de evaluatie van het beleid en de waardering van de concrete verwezelijkingen van de overheid, aan de andere kant gaat het gepaard met een beoordeling en inschatting van de kwaliteit van het politieke proces en de relatie met gezagsdragers, waarbij de kiezer nagaat of het stadsbestuur wel deskundig is, billijk is voor iedereen, uit is op het algemeen belang en bereid is te luisteren naar de verzuchtingen van de gehele lokale bevolking. De antimigranten these verbindt op haar beurt de afkeer van het zetelende bestuur met de publieke onvrede met de multiculturele samenleving. Het al dan niet steunen van de machthebbers zou volgens deze these samenhangen met het latente misnoegen over de aanwezigheid van allochtonen en de migratie. Het belang van politieke en multiculturele onvrede in de verklaring van stemgedrag wordt gedeeltelijk ondersteund door de resultaten van de postelectorale verkiezingsonderzoeken van 1999 en 2003, waaruit blijkt dat in Vlaanderen de houding tegenover migranten het grootste netto-effect heeft op stemgedrag, gevolgd door politiek wantrouwen, Vlaamsnationalisme en economisch conservatisme.³

De vraag blijft echter of het effect van politiek ongenoegen en multicultureel onbehagen op coalitiesteun al dan niet afhankelijk is van enerzijds de samenstelling van het lokale bestuur en anderzijds de omvang van etnische minderheidsgroepen in de betreffende gemeenten. In deze studie gaan we daarom op basis van relatief oude gegevens van de ISPO exit poll, uitgevoerd op 8 oktober 2000, na in welke mate politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en ethnocentrisme invloed uitoefenen op de steun voor de besturende coalitie (1994-2000) in drie verschillende gemeenten in Vlaanderen, meer bepaald Antwerpen, Hasselt en Oostkamp, waarbij tevens nagegaan wordt of de stad Antwerpen wel zo een uitzonderlijk geval is in de Vlaamse politiekulturele ruimte. Met onze studie trachten we een antwoord te bieden op twee pijnpunten in het onderzoek naar politieke steun. Zo

1. Voor een overzicht zie: ABTS, K. Het populistisch appel: voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek, *Tijdschrift voor Sociologie*, 2004, 25(4), pp. 451-476; TINNEVELT, R. & ABTS, K. De stem van het volk als maat van de politiek? Populisme en de multiculturele samenleving (pp. 139-154) In: Van Leeuwen, B. & Tinnevelt, R. (ed.) *De multiculturele samenleving in conflict*, Leuven: Acco, 2005.
2. CRAIG, S., *The malevolent leaders: popular discontent in America*. Boulder: Westview Press, 1993; TYLER, T. Trust and democratic governance (pp. 269-294) In: Braithwaite, V. & Levi, M. (ed.) *Trust and governance*. New York: Russell Sage Foundation, 1998; LEVI, M. & STOKER, L. Political trust and trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 2000, 3, pp. 475-508.
3. BILLIET, J., SWYNGEDOUW, M., DEPICKERE, A. & MEERSSEMAN, E. Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen. De verkiezingen van 1999. Leuven: *ISPO-Bulletin 41*, 2001; GOEMINNE, B., BILLIET, J. & SWYNGEDOUW, M. Structurele en culturele determinanten van het stemgedrag: 1999 versus 2003 (pp. 1-44) In: Swyngedouw, M., Billiet, J. & Goeminne, M. (ed.) *De kiezer onderzocht. De verkiezingen van 2003 en 2004*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2007.

gaat er wel veel belangstelling uit naar de invloed van politiek vertrouwen en etnocentrisme op stemgedrag, maar wordt er te weinig aandacht geschonken aan de conceptualisering en meting van politieke tevredenheid en politiek vertrouwen. Daarnaast grijpt er bijna nooit een integratie van gegevens van microniveau en macroniveau plaats. Al te weinig worden de vaststellingen uit surveyonderzoek naar politieke en culturele attitudes gekoppeld aan casestudie onderzoek dat scherpstelt op het feitelijke optreden van het bestuur of op de lokale politiek-culturele context. Om die reden willen we nagaan in welke mate en hoe politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en etnocentrisme invloed hebben op het stemgedrag in drie Vlaamse gemeenten met zeer uiteenlopende bestuurscoalities alsook met een verschillend aandeel vreemdelingen in de populatie. In de eerste paragraaf gaan we nader in op de conceptualisatie en veronderstelde effecten van politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en etnocentrisme op coalitiesteun. Hier ontrafelen we ook de verschillende dimensies van politiek vertrouwen, waarna we ingaan op de meting, caseselectie en de bespreking van de resultaten. Vier onderzoeksvragen zijn te onderscheiden. Ten eerste wordt nagekeken of politieke tevredenheid en politiek vertrouwen onafhankelijk van elkaar invloed uitoefenen op het steunen van de coalitie/oppositie. Ten tweede gaan we na of er een verschil is in de dimensies van politiek vertrouwen die invloed uitoefenen op de afhankelijke variabele in de onderscheiden gemeenten en in welke mate de effecten veralgemeenbaar zijn naar geheel Vlaanderen. Ten derde wordt bekeken of een negatieve houding tegenover vreemdelingen in alle gemeenten een effect heeft op coalitiesteun. En ten vierde trachten we microniveau en macroniveau met elkaar in verband te brengen door de resultaten van de survey te verbinden met de kenmerken van het stadsbestuur, het partijsysteem en de bevolkingssamenstelling in de drie gemeenten, waarbij een poging ondernomen wordt om de rol van extreemrechts hierin aan te geven.

II. Politiek en multicultureel onbehagen

Politieke steun wordt vaak omschreven als het resultaat van de evaluatie en inschatting van de effectiviteit, verantwoordelijkheid en betrouwbaarheid van het politieke systeem.⁴ Zo betoogt Benjamin Barber dat burgers niet alleen de realisatie

4. EASTON, D., *A systems analysis of political life*. New York: Wiley, 1967(1965); GAMSON, W., o.c., 1968; ABERBACH, J., 1969, Vol. 63, pp. 86-99; MILLER, A. Political issues and trust in government: 1964-1970. *American Political Science Review*, 1974a, Vol. 68, pp. 951-972; MILLER, A. Rejoinder to 'comment' by Jack Citrin: political discontent or ritualism? *American Political Science Review*, 1974b, Vol. 68, pp. 989-1001; CITRIN, J., Comment: the political relevance of trust in government. *American Political Science Review*, 1974, Vol. 68, pp. 973-988. CRAIG, S., o.c., 1993; LEVI, M. & STOKER, L., o.c., pp. 496-500. Voor een theoretisch overzicht: zie ABTS, K. Politieke steun/ongenoegen gedeconstrueerd: politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en politieke verbondenheid. *Tijdschrift voor Sociologie*, 2006, Vol. 27, pp. 54-83.

ties van het bestuur belangrijk vinden, maar ook verwachtingen hebben over de politieke gezagsdragers en de werking van het besluitvormingsproces.⁵ Of eenvoudig geformuleerd, coalitiesteun is afhankelijk van politieke tevredenheid en politiek vertrouwen. Ten eerste gaat het om politieke tevredenheid, waarbij het lokale bestuur geëvalueerd wordt op haar prestaties en beleidsuitkomsten. Arthur Miller ziet politieke tevredenheid als een ideologisch-inhoudelijk gemotiveerd oordeel omtrent de inhoudelijke beleidskeuzes van het bestuur op gepolitiiseerde kwesties. Of burgers tevreden zijn over hun bestuur is dan afhankelijk van de mate dat het zij hun eigen politieke overtuigingen voldoende in het beleid weerspiegeld zien (policy distance these).⁶ Jack Citrin conceptualiseert politieke tevredenheid daarentegen als een evaluatie van de effectiviteit en de resultaten van het bestuur op het vlak van haar basisopdrachten, zoals economische vooruitgang, veiligheid en dienstverlening (performance these).⁷ Aangezien conflicten over belangen en identiteiten het determinerende kenmerk zijn van politieke situaties en waardeconsensus slechts op uitermate abstract niveau kan gerealiseerd worden, omschrijven we politieke tevredenheid in deze studie in vrij algemene termen als de tevredenheid van burgers met de beleidskeuzes van de overheid en de tevredenheid van de burgers over de mate dat de overheid aan ervaren of belangrijk geachte problemen al dan niet voldoende het hoofd biedt.

Naast de beleidsprestaties en inhoudelijke beleidsuitkomsten beschouwen burgers, ten tweede, echter ook de vormelijke, procedurele en relationele aspecten van het politieke proces evenals de kwaliteit van de relatie met de gezagsdragers en instellingen. Politiek vertrouwen is derhalve verbonden met de goede bedoelingen, de rechtvaardigheid en de integriteit van het lokale bestuur. Burgers verwachten namelijk dat politici de nodige competenties hebben alsook de motivatie om hun verantwoordelijkheden en plichten te vervullen. Dit sluit aan bij de procedurele rechtvaardigheidsbenadering die stelt dat vooral relationele kwesties en de billijkheid van de processen die gebruikt worden om tot beslissingen te komen van belang zijn in de evaluaties en inschattingen van politici en het politiek systeem.⁸ Het terugtrekken van specifieke politieke steun wordt in dit geval niet verbonden met de tegenvallende prestaties of beleidsrichting, maar met het falen van de feitelijke democratische werking en het beleidsvormingsproces als zodanig. Bij politiek vertrouwen staat derhalve de kwaliteit van de politici, het lokale

5. BARBER, B., *The logic and limits of trust*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1983.

6. MILLER, A., o.c., 1974a, pp. 951-972; MILLER, A. & LISTHAUG, O. Political Parties and confidence in government: a comparison of Norway, Sweden and the United States. *British Journal of Political Science*, 1990, Vol. 20, pp. 357-386; CRAIG, S., o.c., 1993; LEVI, M. & STOKER, L., o.c., pp. 475-508, 498.

7. CITRIN, J., o.c., pp. 973-988.

8. TYLER, T., o.c., 1998, pp. 269-294; TYLER, T. & DEGOEY, P. Trust in organisational authorities: The influence of motive attributions on willingness to accept decisions (pp. 331-356) In: KRAMER, R. & TYLER, T. *Trust in organisations. Frontiers of theory and research*. London: Sage Publications, 1996; HIBBING, J. & THEISS-MORSE, E. (ed.) *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

bestuur en het politieke proces centraal.⁹ In het bijzonder omvat politiek vertrouwen specifieke verwachtingen over de manier dat politici zich zouden moeten gedragen en hoe een lokaal bestuur zou moeten optreden. In de politicologische literatuur heeft men het over normatieve verwachtingen. Zo omschrijft Miller politiek vertrouwen als 'the belief that the government is operating according to one's normative expectations of how government should function', terwijl Easton spreekt over regimennormen die 'specify the way in which members of a system are expected to behave in political life'.¹⁰

Verschillende onderzoekers hebben een poging ondernomen om de normatieve verwachtingen evenals de kenmerken van een betrouwbare overheid nader te omschrijven. Stokes heeft het zowel over de ethische kwaliteiten van publieke gezagsdragers als over hun bekwaamheid en efficiëntie.¹¹ Miller beklemtoont het belang van competentie, efficiëntie, eerlijkheid en rechtvaardigheid in het gedrag van politieke autoriteiten bij het nemen van beslissingen en hun optreden, terwijl Parker tot een lijst van kenmerken komt waarnaar kiezers verwijzen in hun omschrijving van een betrouwbare politicus: hij/zij moet geloofwaardig zijn; beloften nakomen en woord houden; onafhankelijk kunnen handelen en geen marionet zijn; eerlijk, oprecht, integer, openhartig, niet te geslepen, fair, rechtvaardig en principieel zijn; niet op eigenbelang of winstbejag uitzijn; en in het algemeen belang handelen.¹² Miller en Listhaug vatten de dimensies van politiek vertrouwen misschien wel het best: 'Trust reflects evaluations of whether or not political authorities and institutions are performing in accordance with normative expectations held by the public. Citizen expectations of how government should operate include, among other criteria, that it be fair, equitable, honest, efficient, and responsive to society's needs'.¹³ Volgens Levi hangt het vertrouwen van burgers in de overheid af van de mate dat 'they believe that its commitments are credible, that its procedures are fair, and that their trust of the state and of others is reciprocated'.¹⁴ Op basis van de literatuur kunnen uiteindelijk vier onderscheiden evaluatiecriteria onderscheiden worden: integriteit, rechtvaardigheid, ontvankelijkheid en deskundigheid.¹⁵ Burgers vertrouwen hun politici en instellingen slechts in de mate dat ze geloven dat hun inzet eerlijk en oprecht is; haar procedures rechtvaardig zijn; ze een wederkerig vertrouwen aan de dag leggen en be-

9. CRAIG, S., o.c., 1993.

10. EASTON, D., o.c., p. 200. MILLER, A., o.c., 1974b, p. 989.

11. STOKES, D., Popular evaluations of government: an empirical assessment, (pp. 61-72) In: Cleveland, H. & Lasswell, H., *Ethics and bigness: Scientific, academic, religious, political, and military*. New York: Harper, 1962.

12. MILLER, A. Review of the confidence gap: business, labor, and government in the public mind. *Public Opinion Quarterly*, 1984, Vol. 48, pp. 838-840; PARKER, G. The role of constituent trust in congressional elections. *Public Opinion Quarterly*, 1989, Vol. 53, pp. 182-183.

13. MILLER, A. & LISTHAUG, O., o.c., 1990, p. 358.

14. LEVI, M. *A state of trust*. Florence: European University Institute. EUI Working paper RSC 96/23, p. 11, 1996.

15. Zie voor nadere uitwerking: ABTS, K., o.c., 2006, pp. 71-73.

kwaam optreden. In paragraaf 4 lichten we deze vier dimensies van politiek vertrouwen nader toe.

Het aangehaalde onderscheid tussen politieke tevredenheid en vertrouwen maakt inzichtelijk dat de betrouwbaarheid van politici en de kwaliteit van het besluitvormingsproces als dusdanig een legitimerende werking kunnen hebben en aan de acceptatie van beslissingen, los van de inhoud ervan, kunnen bijdragen. Aangezien niet de inhoud van het besluit, maar de procedure waarlangs de beslissing wordt genomen van belang is, is het mogelijk dat tegenvallende beleidsprestaties of ongewenste inhoudelijke uitkomsten niet uitmonden in politiek wantrouwen.¹⁶ Vertrouwen constitueert loyaliteit. In dat geval is het mogelijk dat de kiezer de vastgestelde discrepantie tussen verwachting en optreden als een toevallige of, getiteld op de omstandigheden, onvermijdelijke afwijking ziet, wat leidt tot een acceptatie van ongunstige of negatief gepercipieerde handelingen. Resumerend veronderstellen we dat steun voor de besturende coalitie gedeeltelijk het resultaat is van zowel politieke tevredenheid als politiek vertrouwen, waarbij politiek vertrouwen de steun aan de coalitie op een rechtstreekse wijze beïnvloedt, ongeacht de mate van politieke tevredenheid. Met betrekking tot politiek vertrouwen is het daarenboven van belang na te gaan welke dimensies van betrouwbaarheid van belang zijn. Volgens Niklas Luhmann is het een noodzaak om goed te scoren op alle verschillende dimensies opdat een algemeen gevoel van vertrouwen geconstitueerd wordt.¹⁷ De veronderstelling is dat een gebrek aan vertrouwen op één van de dimensies veelal de andere positieve inschattingen van betrouwbaarheid op de andere dimensies neutraliseert. Naast de vraag of politiek vertrouwen een rechtstreekse determinant is van steun aan de besturende coalitie, onderzoeken we om die reden welke vertrouwensdimensies voor burgers belangrijk zijn in hun evaluatie van de besturende coalitie. Op beschrijvend niveau zijn we geïnteresseerd in de verschillen tussen de gemeenten. Welke beoordelingscriteria zijn waar van belang en waarom? Met deze laatste vraag wordt een poging ondernomen om de oordelen van de burgers in verband te brengen met de feitelijke kenmerken en het daadwerkelijk optreden van de politici en het politieke systeem.

Ten derde wordt zeker in Antwerpen de migrantenkwestie gezien als het centrale thema waarlangs de oppositie, namelijk het Vlaams Belang, de alledaagse onvrede en het cynisme onder bevolking aanspreekt en mobiliseert.¹⁸ Uit het postelectorale verkiezingsonderzoeken van 1999 en 2003 blijkt dat van etnocentrisme een

16. LUHMANN, N. *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.

17. LUHMANN, N., *o.c.*, 1979, pp. 91-92.

18. ABTS, K. & SWYNGEDOUW, M. *Antwerpenaren en hun stad: persconferentie*. Brussel: K.U.Brussel, IPSoM-bulletin 2000/0, 2000; SWYNGEDOUW, M. & ABTS, K. Gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen. Een terreinverkenning, *Samenleving en Politiek*, 2000, Vol. 6, pp. 4-11. SWYNGEDOUW, M. Explaining the relationship between Vlaams Blok and the city of Antwerp. In: Hainsworth, P. (ed.) *The politics of the extreme right. From the margins to the mainstream*. London: Pinter, pp. 121-143.

sterk effect uitgaat op het stemgedrag.¹⁹ De vraag is echter of de aanwezigheid van negatieve houdingen tegenover vreemdelingen evenals de invloed ervan op coalitiesteun samenhangt met de omvang van etnische groepen in de betreffende gemeente en afhankelijk is van de partijpolitieke samenstelling van de oppositie. Uit de literatuur omtrent etnocentrisme en extreemrechts vallen twee relevante hypothesen te distilleren. Aan de ene kant stelt de concentratiethese dat er een relatie is tussen de mate van allochtone aanwezigheid, etnocentrisme en extreemrechts stemgedrag: hoe groter het aandeel vreemdelingen in een gemeente, hoe meer etnocentrisme en hoe groter het succes van het Vlaams Belang.²⁰ Het gevolg is dat de mate van negatieve gevoelens tegenover minderheden zal samenhangen met de lokale multiculturaliteitsgraad en dat etnocentrisme een minder sterk effect op oppositiesteun zal hebben naarmate er minder vreemdelingen wonen én het Vlaams Blok een minder belangrijke actor is in de lokale politiek. Aan de andere kant stelt de veralgemeningsthese dat etnische samenstelling van de gemeente niet (langer) een (sterke) invloed heeft op de mate van etnocentrisme en extreemrechts stemgedrag.²¹ Dit blijkt gedeeltelijk uit de toenemende ruimtelijke dispersie en suburbanisering van het succes van het Vlaams Belang in Vlaanderen. Zo toont de electorale geografie van extreemrechts aan dat de partij niet langer alleen in de steden, maar ook in suburbane en landelijke gebieden hoge scores haalt. Op basis van deze these kan verwacht worden dat de omvang van antimigrantengevoelens niet contextafhankelijk is en dat etnocentrisme een (even sterk) positief effect heeft op oppositiesteun ongeacht de ideologische oriëntatie van de oppositiepartijen en ongeacht de relatieve aanwezigheid van etnische groepen. Kortom, in dit artikel gaan we ook na of het multiculturele onbehagen, naast het politieke ongenoegen, in geheel Vlaanderen een invloed heeft op het terugtrekken van steun aan de coalitie of dat dit uitsluitend een effect heeft in een (groot)stedelijke context, namelijk Antwerpen, gekenmerkt door een groot aandeel niet-Belgen en een sterke vertegenwoordiging van het Vlaams Belang in het lokale partijsysteem. In de volgende paragraaf wordt, naast de kwestie van case-selectie, dan ook ingegaan op de sociaalpolitieke beschrijving van de drie gemeenten.

19. SWYNGEDOUW, M. The subjective cognitive and affective map of extreme right voters: using open-ended questions in exit polls, *Electoral Studies*, 2001. Vol. 20, pp. 217-241. BILLIET, J., SWYNGEDOUW, M., DEPICKERE, A. & MEERSSEMAN, E., o.c., 2001; GOEMINNE, B., BILLIET, J. & SWYNGEDOUW, M., o.c., 2007.
20. LUBBERS, M. *Exclusionistic electorates. Extreme right-wing voting in Western Europe*. PhD thesis. Catholic University of Nijmegen, 2001. LUBBERS, M., SCHEEPERS, P. & BILLIET, J.. Multilevel modelling of Vlaams Blok voting. *Acta Politica*, 2001, Vol. 4., pp. 363-398. TAYLOR, M. The significance of racial context (pp. 118-136) In: Sears, D., Sidanius, J. & Bobo, L. (ed.) *Racialized politics. The debate about racism in America*. Chicago: The University of Chicago Press, 2000.
21. ABTS, K. & SWYNGEDOUW, M. *Extreme right-wing voting in Antwerp. A multilevel approach*. Paper presented at the EASR conference, Barcelona 18-22 July, 2005.

III. Caseselectie en beschrijving cases

In deze studie wordt geopteerd om een beperkt aantal gemeenten op basis van een omvangrijke toevalssteekproef met elkaar te vergelijken. Op basis van drie cases gaan we na of de effecten van politieke tevredenheid, politiek wantrouwen en antimigranten attitudes contextafhankelijk zijn of dat ze gelijk zijn in de drie onderzochte gemeenten en dus veralgemeenbaar zijn naar alle Vlaamse gemeenten. De vraag is of Antwerpen wel zo een afwijkend geval is. Aangezien we willen nagaan in welke mate de sociopolitieke context ertoe doet, worden de twee andere cases gekozen op basis van een maximale spreiding op de onafhankelijke variabelen en de contextkenmerken.²² Een voorwaarde is evenwel dat in de geselecteerde gemeenten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 (bijna) alle partijen die in het Vlaamse Parlement zetelen onder hun eigen naam opkomen. Naast de kenmerken van het partijstelsel werden de gemeenten geselecteerd op basis van geografische spreiding, gemeentetypologie, inwonersaantal en het aandeel werklozen en vreemdelingen. Tegelijkertijd werd een maximale spreiding van de traditionele partijen, meer bepaald VLD, SP en CVP, in de onderscheiden gemeenten nagestreefd.

Tabel 1. Sociaaldemografisch en economisch profiel van de cases anno 2000.

	Antwerpen	Hasselt	Oostkamp
Bevolkingsaantal	447.632	67.777	21.150
Aandeel niet-Belgen	13,3%	3,7%	0,6%
Aandeel werklozen	13,9%	8,6%	7,6%
Aandeel alleenstaanden	46,0%	30,0%	20,0%
Schuldenlast/inwoner	3.523 €	1.320 €	569 €

Op basis van de sociale en politieke situatie zijn uiteindelijk Antwerpen, Hasselt en Oostkamp geselecteerd. Antwerpen werd als grootste stad van Vlaanderen met een veelkleurig bestuur, dat uit alle (democratische) systeempartijen bestaat, gekozen. Hasselt als middelgrote stad met een paars-groen bestuur en Oostkamp als semilandelijke gemeente met een christendemocratisch bestuur. Naar sociale kenmerken heeft Antwerpen een hoog aandeel vreemdelingen, alleenstaanden, werklozen en lage inkomens, terwijl de havenstad ook kampt met de hoogste uitstaande schuld per inwoner in Vlaanderen. De middelgrote centrumstad Hasselt heeft een relatief kleine populatie vreemdelingen, bovengemiddelde werkloosheidsgraad, terwijl het inkomensniveau boven het Vlaamse gemiddelde ligt. Oostkamp, tot slot, is een landelijke residentiële gemeente in de schaduw van Brugge. Deze West-Vlaamse gemeente heeft een nagenoeg verwaarloosbare

22. KING, G., KEOHANE, R. & VERBA, S. *Designing social inquiry. Scientific inference in qualitative research*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994, pp. 140-141.

vreemdelingenpopulatie, een lage werkloosheidsgraad, een beperkte schuldenlast en een inkomensniveau dat te vergelijken is met Antwerpen (tabel 1).

Tabel 2. Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 1994 en 2000 (in %).

	Antwerpen		Hasselt		Oostkamp	
	1994	2000	1994	2000	1994	2000
CVP	–	11,1	33,4	21,3	45,0	41,2
VLD	12,0	17,0	14,6	14,5	15,0	14,4
SP	20,5	19,5	33,7	–	18,5	15,4
Agalev	13,0	11,1	7,2	–	6,2	6,4
Vlaams Blok	28,0	33,0	5,3	7,8	4,2	7,2
VU	–	3,1	4,7	3,0	10,6	10,3
Antwerpen94 *	15,1	–	–	–	–	–
SPA **	–	–	–	51,3	–	–
Coalitie (1994-2000)	SP-VLD-Apen94-Agalev		SP-VLD-Agalev-VU		CVP	

* Antwerpen94 is een kartellijst van CVP, VU en onafhankelijken in 1994 in Antwerpen.

** SPA is een kartellijst van SP en Agalev in 2000 in Hasselt.

In zowel Antwerpen als Oostkamp kwamen in 2000 alle in het Vlaams parlement zetelende partijen onder hun eigen naam op (tabel 2). In Hasselt was er een kartellijst van SP en Agalev. De vijf partijen (Agalev, CVP, SP, VLD en VU) die al ooit bestuursverantwoordelijkheid in de Vlaamse regering hebben opgenomen, zijn allen tweemaal vertegenwoordigd in de drie cases. In Hasselt is er een veelkleurige coalitie van SP, VLD, Agalev en VU aan de macht. In Oostkamp hebben de christendemocraten de absolute meerderheid en in Antwerpen maken alle vijf partijen deel uit van de besturende meerderheid. Met betrekking tot het Antwerpse partijsysteem is het aanhoudende succes van extreemrechts de belangrijkste constante in de recente politieke geschiedenis van de stad. In 1994 groeide het Vlaams Blok, met 28% van de stemmen, uit tot de grootste partij van de stad. Voor Antwerpen kunnen we spreken van een *gefragmenteerd, gepolariseerd en gesegmenteerd* partijsysteem.²³ Sinds 1994 is er slechts één grote partij, zwerfde het electoraat weg van het midden en werd het Vlaams Blok met het cordon sanitaire tot een antisysteem partij gedefinieerd. De partijpolitieke segmentatie kreeg daarboven nog concrete vorm in een coalitie van alle systeempartijen, waarbij de oppositie gereduceerd werd tot het Vlaams Blok, die 18 van de 55 zetels in de Antwerpse gemeenteraad bezet. Het is een bestuur van, letterlijk, allen tegen één, waarbij het Vlaams Blok zich profileert als een underdog partij.²⁴ In Hasselt is het partijsysteem na de verkiezingen van 1994 veel minder gefragmenteerd, niet ge-

23. SARTORI, G. *Parties and party systems. A framework of analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
24. SWYNGEDOUW, M. & ABTS, K. Gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen. Een terreinverkenning, *Samenleving en Politiek*, 2000, Vol. 6, pp. 4-11.

polariseerd en bestuurlijk niet gesegmenteerd in vergelijking met Antwerpen: er zijn twee grote partijen (SP en CVP) die samen omzeggens 67% van de stemmen hebben; Agalev en het Vlaams Blok halen samen slechts 12,5% stemmen; en de CVP vormt de grootste oppositiefractie, met zo'n 33% van de stemmen. Het Vlaams Blok is, met een stemmenaandeel van 5,3% en één zetel in de gemeenteraad, eigenlijk geen politieke factor in Hasselt. In Oostkamp zijn er, naast de omvangrijke CVP fractie (45%), vier kleine tot middelkleine verkozen partijen; halen PVDA, Agalev en Vlaams Blok samen slechts 10,9% van de stemmen en was het Vlaams Blok in de periode 1994-2000 niet in de gemeenteraad vertegenwoordigd. De meerderheid-oppositie figuur van Oostkamp, waar SP, VLD, VU en Agalev oppositie voeren tegen een CVP bestuur, is nagenoeg het spiegelbeeld van de toestand in Hasselt.

In vergelijking met 1994 ging de besturende meerderheid er op 8 oktober 2000 in Oostkamp lichtjes op achteruit (-3,8 procentpunt), terwijl in Antwerpen en Hasselt de coalitie een electorale winst boekte. In Hasselt maakte de paars-groene meerderheid een sprong van bijna 10 procentpunt. Dit succes was volledig op rekening van het rood-groene kartel, en vooral stemmentrekker Steve Stevaert, te schrijven, die er in vergelijking met 1994 zo'n 10,5 procentpunt vooruit ging. Bij de oppositiepartijen leed de CVP een verkiezingsnederlaag (-12,3 procentpunt) en kende het Vlaams Blok een bescheiden vooruitgang (+2,5 procentpunt). Ofschoon, in Antwerpen, de meerderheid gezamenlijk een bescheiden winst van 1,2 procentpunt behaalde, werd de verkiezingsuitslag overschaduwed door het zoveelste verkiezingssucces van het Vlaams Blok, die één derde van de stemmen (+5,0 procentpunt) wist te vergaren. Zowel meerderheid en, vooral, oppositie wisten in Antwerpen stemmen te halen bij de kleine niet verkozen partijtjes (-5,8 procentpunt) en bij de kiezers die, in 1994, blanco of ongeldig stemden (-1,7 procentpunt). Analyses van stemmenverschuivingen tonen aan dat in 2000 respectievelijk 31% (Antwerpen), 28% (Hasselt) en 26% (Oostkamp) van de kiezers van partij veranderden tegenover 1994.²⁵

IV. Beschrijving data van exit polls

Voor onze analyses doen we een beroep op de gegevens van de ISPO/De Tijd/VRT exit-poll. Bij deze peiling werden op basis van disproportioneel gestratificeerde steekproeven in Antwerpen 3.574, in Hasselt 1.855 en in Oostkamp 1.439 kiezers ondervraagd. Na wegwerking van de item-nonrespons betrof de steekproefomvang in Antwerpen 2.812 eenheden, in Hasselt 1.491 eenheden en in Oostkamp 1.210 eenheden. Gegeven de aard van de steekproef werden de gege-

25. SWYNGEDOUW, M., BEERTEN, R. & KAMPEN, J. VRT-Tijd-ISPO exit-poll gemeenteraadsverkiezingen 2000, *Financieel Economische Tijd*. 9-13 oktober 2000.

vens per gemeente gewogen aan de hand van de gecombineerde variabelen sekse*leeftijd, waarbij dit, in Antwerpen, gebeurde per district. In het kader van dit onderzoek werd de kiezers hun stemgedrag en sociaaldemografische kenmerken genoteerd (leeftijd, geslacht, opleiding, levensbeschouwing, kerkelijkheid, lidmaatschap ziekenfonds en beroep).²⁶ Voorts werd gepeild naar de houding tegenover minderheden, discriminatiegevoelens, politieke tevredenheid en de verschillende dimensies van politiek vertrouwen. Ten eerste werd de houding tegenover minderheden bevraagd door middel van een schaal van vijf items: migranten zijn over het algemeen even vriendelijk als Belgen; migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen; migranten zijn een gevaar voor de tewerkstelling van Belgen; de vreemdelingen zijn in hoge mate verantwoordelijk voor de toename van de criminaliteit; en de aanwezigheid van verschillende culturen verrijkt onze samenleving. Ten tweede werden het gevoel van discriminatie gemeten aan de hand van een schaal van drie items: als er ergens iets verkeerd gebeurt, dan worden wij altijd eerst gecontroleerd door de politie; als we iets nodig hebben van de overheid, dan moeten mensen zoals wij altijd langer wachten dan vele anderen; en als er crisis is in een bedrijf dan zijn wij als eersten het slachtoffer. Ten derde werd er gepeild in welke mate de respondenten tevreden of ontevreden waren over het gevoerde beleid van hun bestuurscoalitie. Tenslotte werden de vier dimensies van politiek vertrouwen bevraagd.

Reeds in paragraaf 2 werd aangegeven dat burgers een integer, rechtvaardig, ontvankelijk en competent bestuur verwachten. Hier gaan we kort in op de betekenis en bevraging van de vier verschillende dimensies.²⁷ Het openlijk, eerlijk en beginselvast in functie van het algemeen belang uitvoeren van overheidstaken wordt, ten eerste, bedoeld met *integriteit*. Integriteit draait rond de stijl van beleidsvoering en de persoonlijke kwaliteiten van de gezagsdragers. Het verwijst het nastreven van het algemene belang van politici; naar het naleven van (gemaakte) afspraken, beloften en vooropgesteld beleid; alsook naar een eerlijk, oprecht, openhartig en respectvol optreden. In de vragenlijst werd de integriteitsdimensie bevraagd met de volgende vragen, waarmee de respondent (helemaal) eens of (helemaal) oneens kon zijn: 'De meeste lokale politici zijn te veel uit op eigen voordeel' en 'Het huidi-

26. De sociaaldemografische controlevariabelen werden als volgt gecodeerd: leeftijd (metrisch), opleiding (laag: t.e.m. lager technisch secundair onderwijs; midden: t.e.m. hoger technisch secundair onderwijs; hoog: hoger algemeen vormend secundair onderwijs, HOBV, universiteit), geslacht (dichotoom), beroep (arbeiders, ambtenaren, bedienden middenkader, kaders-ondernemers-vrije beroepen, gepensioneerden, huisvrouw/man, studenten, overige), levensbeschouwing (kerksen, kerkelijken, randkerkelijken, vrijzinnigen, ongelovig en andersgelovigen) en ziekenfondslidmaatschap (Christelijke Mutualiteit, Socialistische Mutualiteit, andere) opgenomen. Via deze laatste variabele is gepoogd om de zuilaanhangigheid van de kiezers mee te verdisconteren in de analyse van de steun voor de coalitie.

27. In een andere publicatie hebben we door middel van confirmatorische factoranalyse in LISREL 8.5 aangetoond dat de vier dimensies van politiek vertrouwen relevant en onderscheidbaar zijn. Zie: ABTS, K. De invloed van politieke tevredenheid op politiek vertrouwen (pp. 249-290). In: Swyngedouw, M., Billiet, J. & Goeminne, B. (ed.), *De kiezer onderzocht*. Universitaire Pers Leuven, 2007.

ge schepencollege besteedt meer aandacht aan de instandhouding van de coalitie dan aan de echte lokale problemen'. Ten tweede gaat *rechtvaardigheid* om de wijze waarop besluitvorming tot stand komt. Het is de mate waarin de overheid voor het vervullen van haar taak de verschillende conflicterende belangen evenredig tegen elkaar afweegt en het beleid billijk, onbevooroordeeld en geen doorgestoken kaart is. De vragen 'De lokale politici laten zich te veel de wet voorschrijven door machtige personen en groeperingen' en 'Het huidige stadsbestuur houdt voldoende rekening met de belangen van de gehele bevolking' peilen naar de dimensie van rechtvaardigheid. Ten derde moet een overheid openheid aan de dag leggen voor de grieven en wensen van de burgers. Het criterium van *responsiviteit* verwijst naar de mate dat het politieke systeem ontvankelijk is voor alle geluiden in de samenleving. Responsiviteit wordt bevraagd aan de hand van volgende stellingen: 'Het huidige stadsbestuur staat open voor andere beleidsideeën en initiatieven van burgers' en 'De huidige schepenen en gemeenteraadsleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'. Tot slot wordt er van het politieke systeem verwacht dat het tot een best mogelijke oplossing komt en de juiste beslissingen neemt. De burger veronderstelt *competentie* van het bestuur. Met de uitspraken 'Het huidige stadsbestuur is een bekwame ploeg' en 'Het huidige stadsbestuur beseft te weinig wat de echte gevolgen zijn van zijn beleid' meten we de competentiedimensie van politiek vertrouwen. In tabel 3 geven we de verdeling van de schalen m.b.t. negatieve attitudes tegenover minderheden, discriminatiegevoelens, politieke tevredenheid en de verschillende dimensies van politiek vertrouwen weer.

Wat betreft de houding tegenover minderheden zien we dat ongeveer de helft van de Antwerpenaars een (zeer) negatieve houding tegenover migranten heeft. Opmerkelijk is echter dat de kiezerspopulatie van Oostkamp, toch een vreemdelingenarme gemeente, een gelijkaardige verdeling heeft als de Antwerpse populatie. De Hasselaren staan daarentegen iets positiever tegenover minderheden. De verdeling van de gevoelens van discriminatie is op zijn beurt eigenaardig genoeg ongeveer gelijk in de drie, toch zeer verschillende, gemeenten. Van de respondenten voelt 40% zich niet achtergesteld, een kwart een beetje, terwijl om en bij de 20% veel en een kleine 15% zich zeer sterk gediscrimineerd of achtergesteld voelt. De these dat gevoelens van achterstelling voornamelijk een grootstedelijk gegeven zouden zijn, wordt hier weerlegd. Daarnaast wordt ook de, veelal impliciete, aanname dat negatieve gevoelens tegenover minderheden samenhangen met verstedelijingsgraad – hoe meer stedelijke multiculturaliteit, hoe meer negatieve gevoelens – door onze gegevens tegengesproken. Op geaggregeerd niveau zijn zowel ethnocentrische denkbeelden als discriminatiegevoelens dus onafhankelijk van de sociaal-culturele kenmerken van de gemeenten zoals aandeel vreemdelingen, aandeel Maghrebijnen onder de vreemdelingen, werkloosheidsgraad of aandeel alleenstaanden.

Op het vlak van de politieke attitudes zijn er daarentegen wel duidelijke verschillen. Vooreerst is de Antwerpse bevolking het minst tevreden over het gevoerde beleid van haar stadsbestuur. Slechts een kwart van de Antwerpenaars zijn echt tevreden in vergelijking met bijna de helft in Oostkamp. Het meest tevreden zijn de Hasselaren. Bijna tweederde beoordelen het beleid van hun stadsbestuur onver-

deeld positief. Met betrekking tot alle dimensies van politieke vertrouwen zien we een gelijkaardige patroon. Het stadsbestuur van Hasselt wekt het meeste vertrouwen bij haar inwoners, het Antwerpse het minste. Wel scoren alle besturen het best op de dimensies van ontvankelijkheid en competentie. Driekwart van de kiezers in Hasselt beoordelen hun stadsbestuur als een bekwame ploeg die tegelijkertijd open staat voor de problemen en ideeën van de burger. In Oostkamp is tweederde van de kiezers hiervan overtuigd. In Antwerpen dicht daarentegen slechts de helft van de kiezers de eigenschappen van luisterbereidheid en competentie aan haar stadsbestuur toe. Van één op vijf Antwerpenaars krijgt het stadsbestuur zelfs een absolute onvoldoende in vergelijking met een verwaarloosbaar aandeel van de Hasselaren. In alle gemeenten is het echter minder goed gesteld met betrekking tot de dimensies rechtvaardigheid en integriteit. Ook hier weer wordt het Hasseltse stadsbestuur het positiefst beoordeeld en het Antwerpse het negatiefst. Waar in Hasselt nog tweederde van kiezers vinden dat hun stadsbestuur voldoende rekening houdt met de belangen van de gehele bevolking en politici niet te veel uit zijn op eigen voordeel, daalt dit in Antwerpen tot éénderde van de kiesgerechtigde bevolking. Vier op tien Antwerpenaars stellen de integriteit van hun stadsbestuur en gezagsdragers zelfs openlijk en onomwonden in vraag.

Tabel 3. Verdeling van dimensies politiek vertrouwen, politieke tevredenheid, houding tegenover minderheden en gevoelens van discriminatie (in %).

Variabele	Categorie	Antwerpen	Hasselt	Oostkamp
Houding t.o.v. minderheden	Positief	49,0	58,2	49,8
	Negatief	25,1	21,8	24,6
	Negatiever	13,9	11,7	13,8
	Negatiefst	12,0	8,3	11,8
Discriminatie/achterstelling	Niet	40,4	41,5	36,2
	Weinig	24,1	24,8	23,6
	Veel	20,8	19,7	23,7
	Zeer veel	14,7	14,0	16,7
Politieke tevredenheid	Laag	23,1	5,4	8,4
	Middelmatig	52,2	31,1	44,9
	Hoog	24,6	63,4	46,7
Ontvankelijkheid	Laag	17,7	3,7	8,3
	Middelmatig	30,1	19,6	27,7
	Hoog	52,2	76,7	64,0
Competentie	Laag	19,7	5,4	8,6
	Middelmatig	30,8	17,4	24,9
	Hoog	49,5	77,2	66,6
Rechtvaardigheid	Laag	26,4	8,5	13,3
	Middelmatig	36,3	22,4	28,6
	Hoog	37,2	69,0	58,1
Integriteit	Laag	38,4	13,4	22,2
	Middelmatig	29,6	22,7	26,5
	Hoog	32,1	63,9	51,3

V. Het causale inferentieprobleem en veralgemeenbaarheid

De dichotome variabele oppositie/coalitiesteun is de afhankelijke variabele, waarbij de partijen die in de legislatuur 1994-2000 deel uitmaakten van het College van Burgemeester en Schepenen tot de coalitie gerekend worden en de overige partijen tot de, al dan niet in de gemeenteraad vertegenwoordigde, oppositie. Uit tal van studies blijkt dat sociaaldemografische kenmerken van de kiezer rechtstreekse en/of onrechtstreekse invloed hebben op het stemgedrag.²⁸ Om die reden werden leeftijd, opleiding, geslacht, beroep, levensbeschouwing en (verplicht) ziekenfondslidmaatschap als sociaaldemografische controlevariabelen in de analyse opgenomen. Daarnaast wordt ook het construct 'gevoelens van achterstelling' in de analyse opgenomen, aangezien discriminatiegevoelens een sterke invloed uitoefenden op de Antwerpse stemintenties in 1999.²⁹ In de uitwerking van het causale model volgen we de klassieke methode van Lazarsfeld. Dit houdt in dat, indien we geïnteresseerd zijn in het totale effect (= optelsom van rechtstreekse en onrechtstreekse effecten) van een variabele, we slechts de causaal voorafgaande variabelen opnemen in het geschatte model. Concreet gebeurt dit door verschillende opeenvolgende modellen te toetsen, waarbij steeds gecontroleerd wordt voor de variabelen uit de voorafgaande stap van de analyse. Door deze theoriegestuurde stapsgewijze aanpak is het mogelijk om de totale, onrechtstreekse en rechtstreekse effecten van de onafhankelijke variabelen op coalitiesteun te onderscheiden.³⁰ Met deze werkwijze wensen we aan te geven dat men zich niet mag blindstaren op louter rechtstreekse of voor-alles-gecontroleerde invloeden, waarbij elke variabele voor alle andere variabelen gecontroleerd wordt, zonder theoretisch en causaal onderscheid.

Deze redenering gaat evenwel slechts op binnen de drie afzonderlijke toevalssteekproeven, wat ons doet belanden bij de kwestie van veralgemeenbaarheid. De caseselectie is immers niet toevallig, maar op theoretische gronden en op basis van maximale variantie op de onafhankelijke variabelen, gebeurd. Daar de kenmerken van de bevolking sterk variëren tussen cases blijft de vraag in welke mate de gevonden relaties tussen politieke tevredenheid, de dimensies van politiek vertrouwen en de steun voor de oppositie/coalitie naar Vlaanderen kunnen veralgemeend worden. Twee situaties kunnen zich voordoen. Enerzijds kunnen de effecten van de te bestuderen variabelen verschillen naar gemeente. In dat geval moeten we besluiten dat de vastgestelde relaties contextafhankelijk zijn en niet veralgemeenbaar zijn naar alle Vlaamse gemeenten. Anderzijds kunnen de effec-

28. BILLIET, J., SWYNGEDOUW, M., DEPICKERE, A. & MEERSSEMAN, E., o.c., 2001.

29. ABTS, K. & SWYNGEDOUW, M., o.c., 2000.

30. BARON, R., KENNY, D. The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, Vol. 51, pp. 1173-1182; KING, G., KEOHANE, R. & VERBA, S., o.c., pp. 173-182; COX, D.R., WERMUTH, N. Some Statistical Aspects of Causality, in *European Sociological Review*, 2001, Vol. 17, pp. 65-74.

ten van de te bestuderen variabelen gelijk zijn voor de drie onderzochte gemeenten. In dat geval is het eigenlijk niet relevant om een onderscheid tussen Antwerpen, Hasselt en Oostkamp te maken om het effect te schatten. Ongeacht de (plaatselijke) context, die opzettelijk zo verschillend mogelijk is gekozen, veronderstellen we dan dat de relaties gelden voor alle gemeenten in Vlaanderen. Formeel uitgedrukt dienen we na te gaan of de invloed van de verschillende onafhankelijke variabelen op specifieke steun lokaal dan wel geaggregeerd is: ofwel is het effect verschillend voor minstens één van de drie cases in vergelijking met de andere gemeente(n), ofwel is er slechts één effectschatting nodig voor alle cases. Om dit na te gaan is een maximale waarschijnlijkheidsprincipe (ML-principe) toegepast. Dit principe stelt dat wanneer we moeten kiezen tussen verschillende schatters van eenzelfde statistiek, die allen juist kunnen zijn, we de schatter verkiezen die ertoe leidt dat de verkregen steekproefgegevens het meest waarschijnlijk zijn.³¹ Anders gesteld, we testen of de parameters voor de drie gemeenten kunnen gelijkgesteld worden zoals dit in multigroepsmodellen gebruikelijk is. Tabel 4 geeft het eindresultaat van de parameterschatting.

Tabel 4. Chi-kwadraat statistiek voor lokale afhankelijkheid (stapsgewijze analyse) logistisch regressie-model oppositie/coalitiesteun.

Stap	Variabele	Aggregatie*		Lokaal**		Eindmodel		
		Δdf	ΔLRX^2	Δdf	ΔLRX^2	Besluit	LRX^2	p
0.	Constante	–	–	2	326	Lok.eff.	6819	3
1.	Leeftijd	1	2	2	80	Lok.eff.	6737	6
2.	Opleiding	2	89	4	64	Lok.eff.	6584	12
3.	Mutualiteit	2	1	4	294	Lok.eff.	6289	18
4.	Geslacht	1	19	2	9	Lok.eff.	6261	21
5.	Beroep	7	17	14	30	Lok.eff.	6214	42
6.	Kerkelijke betrokkenheid	4	12	8	156	Lok.eff.	6046	54
7.	Attitude t.o.v. minderheden	3	332	6	134	Lok.eff.	5580	63
8.	Discriminatie	3	26	6	10	Aggr.	5554	66
9.	Integriteit	2	242	4	5	Aggr.	5312	68
10.	Rechtvaardigheid	2	107	4	5	Aggr.	5205	70
11.	Competentie	2	107	4	4	Aggr.	5098	72
12.	Ontvankelijkheid	2	54	4	18	Lok.eff.	5022	78
13.	Politieke tevredenheid	2	164	4	6	Aggr.	4858	80

* In vergelijking met het voorgaande eindmodel.

** In vergelijking met het voorgaande geaggregeerd model.

Tabel 4 toont dat alle traditionele sociaaldemografische variabelen op lokaal niveau dienen gepast te worden. Dit is niet verwonderlijk aangezien de drie cases op basis van een maximale variantie op de onafhankelijke variabelen geselecteerd werden. De noodzaak van lokale parameterschattingen weerspiegelt deze theoriegestuurde selectie van zo verschillend mogelijke gemeenten. Daarnaast moet

31. HAYS, W. *Statistics*. Third Edition. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1981, pp. 181-182.

ook de variabele 'houding ten aanzien van minderheden' op lokaal niveau gemiddeld te worden. Ondanks de gelijkaardige verdeling van deze gevoelens binnen elk van de drie gemeenten is er, gecontroleerd voor de sociaaldemografische variabelen in het model, dus toch sprake van een differentieel effect op oppositie-stun. Dit in tegenstelling tot de variabele 'gevoel van discriminatie' die een gelijkaardig effect kent over de verschillende gemeenten heen.

Tabel 5. Parameterschatting socio-demografische variabelen, houding t.a.v. minderheden en gevoelens van discriminatie en achterstelling (laatste categorie is referentiecategorie).

Variabele	Categorie	Aggregatie effecten	Lokale effecten		
			Antwerpen	Hasselt	Oostkamp
Constante	–	.	-.0881	-1.366	1.731
Leeftijd	–	.	-.0098	.0049	-.0121
Opleiding	Laag	.	.2836**	.1128	-.0170
	Midden	.	.1003	-.0176	-.0637
	Hoog	.	-.3839	-.0952	.0807
Mutualiteit	Christelijke	.	-.0614	.8123**	-1.179**
	Socialistische	.	.0030	-.5863**	1.256**
	Anderen	.	.0584	-.2260	-.0770
Geslacht	Man	.	.2700**	.0373	.0933
	Vrouw	.	-.2700	-.0373	-.0933
Beroep	Arbeider	.	.2658	.1946	-.2116
	Ambtenaren	.	.2285	.2258	.4981
	Bedienden	.	.0355	.0406	.0537
	Kaders/ondernemers/ vrije beroepen	.	-.1850	-.0567	.1678
	Pensioneerden	.	-.0362	.0231	-.1956
	Huisvrouw/man	.	.2772	-.2935	-.2588
	Student	.	-.7808**	.0739	-.0111
	Andere	.	.1950	-.2078	-.0425
Kerkelijke betrokkenheid	Kerken	.	-.2920	.8940**	-1.033**
	Kerkelijken	.	.0159	.7126**	-1.015**
	Randkerkelijken	.	.1348	-.2709	.2196
	Vrijzinnigen	.	.0537	-1.140**	.9136**
	Geen/anders	.	.0876	-.1957	.9148
Attitude tegenover minderheden	Positief	.	-1.431**	-.2360	-.3137**
	Negatief	.	-.2319**	.2270	-.1968
	Negatiever	.	.3513**	-.0942	.3760
	Negatiefst	.	1.3116	-.1032	.1345
Discriminatie	Niet	-.2610**	.	.	.
	Weinig	-.0606	.	.	.
	Veel	.1636**	.	.	.
	Zeer veel	.1580	.	.	.

** p < 0.01; * p < 0.05

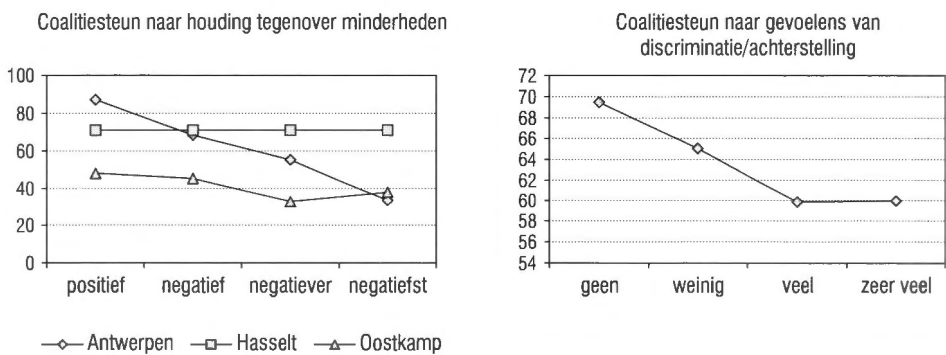
Van de vier dimensies van politiek vertrouwen zijn er drie (integriteit, rechtvaardigheid en competentie) die een geaggregeerd effect kennen, rekening houdende met de verschillende sociaaldemografische samenstelling van hun bevolking, met de gevoelens ten aanzien van minderheden en de gevoelens van discriminatie en achterstelling. Voor deze variabelen kunnen de gevonden relaties dus gezien worden als algemene effecten voor geheel Vlaanderen. Tot slot dient de dimensie ontvankelijkheid lokaal gemodelleerd te worden. De variabele politieke tevredenheid kent weerom een geaggregeerd effect en speelt dus in elk van de gemeenten op een gelijkaardige wijze in op de keuze tussen oppositie en coalitie, dit gecontroleerd voor de overige variabelen in het model.

VI. Politiek-multicultureel ongenoegen en coalitiesteun

Aangezien de afhankelijke variabele dichotoom is, wordt een logistische regressie met predictoren van een gemengd meetniveau, zowel categorisch als metrisch, gebruikt. In tabel 3 en tabel 4 worden de additieve effectparameters uit de diverse modellen gerapporteerd, waarbij coalitiesteun als referentiecategorie tegenover oppositiesteun fungeert. De geschatte parameters drukken uit in welke mate het effect van een bepaalde categorie van de onafhankelijke variabele verschilt voor coalitiesteun in vergelijking met oppositiesteun. Een positief effect betekent dat de kans op steun aan de oppositie in die categorie van de onafhankelijke variabele groter is dan de kans op coalitiesteun. Om het *totale effect* van 'houding ten aanzien van minderheden' en van 'gevoelens van discriminatie' op de steun voor de oppositie te kunnen bepalen dient een model geschat te worden waarin enkel de sociaaldemografische variabelen en de beide genoemde variabelen opgenomen zijn. Tabel 5 geeft de parameterschattingen voor dit model met lokale en geaggregeerde effecten weer.

Gezien de centrale onderzoeksvragen van dit artikel gaan we slechts kort in op twee opvallende effecten van de achtergrondkenmerken op het al dan niet steunen van de coalitie. Ten eerste heeft opleiding geen significant effect op het al dan niet steunen van de coalitie in Hasselt en Oostkamp. Het electoraat van de coalitie wijkt op het gebied van opleidingsniveau niet significant af van het electoraat van de oppositie. In Antwerpen, daarentegen, leidt een lagere opleiding tot een aanzienlijke daling in de kans op steun voor de zetelende coalitie. Dit representatieprobleem van de Antwerpse coalitie weerspiegelt vroegere vaststellingen omtrent de oververtegenwoordiging van laaggeschoolden onder het Vlaams Blok electoraat. Daarnaast blijkt de invloed van de zuilen, alleszins op lokaal niveau, nog niet uitgewerkt te zijn. Zo stijgt in Hasselt de kans op (paars-groene) coalitiesteun bij diegenen die aangesloten zijn bij de socialistische mutualiteit en bij de vrijzinnigen, terwijl in Oostkamp vooral (rand)kerkelijken en leden van de christelijke mutualiteit de CVP-meerderheid steunen. De houding tegenover etnische minderheden heeft een significante invloed op het al dan niet steunen van de coalitie in

Antwerpen en Oostkamp, maar *niet* in Hasselt. Hoewel de effectsterkte duidelijk verschillend is, vertonen Antwerpen en Oostkamp een gelijkaardige tendens: hoe negatiever de houding tegenover minderheden, hoe kleiner de kans dat de zetende coalitie wordt gesteund. Een omzetting van additieve logistische parameters naar proporties, aan de hand van de methode van Kaufman & Schervish waarbij deze effecten tegelijkertijd worden gecontroleerd voor de voorafgaande sociaal-demografische variabelen in het model, maakt dit inzichtelijk.³² Figuur 1 geeft een grafische voorstelling van de totale effecten van de houding tegenover minderheden en van gevoelens van discriminatie op steun voor de coalitie.

Figuur 1. Kansen op coalitiesteun naar etnocentrische denkbeelden en discriminatiegevoelens.

Waar in Antwerpen de (brede) coalitie een kans op steun heeft van 88% bij diegenen met een positieve houding neemt dit af tot een kans van 31% bij de kiezers die het meest negatief staan tegenover minderheden. In Oostkamp heeft het CVP-bestuur een kans van 47% op een stem bij hen die positief staan tegenover migranten, terwijl deze kans naar 36% zakt bij de meest negatief geïnspireerde kiezers. De horizontale lijn voor het Hasseltse electoraat drukt de gemiddelde kans uit op een stem voor de coalitie en geeft aan dat er, in Hasselt, geen effect van de variabele uitgaat. Deze resultaten weerleggen de stelling dat het effect van etnocentrische denkbeelden op coalitiesteun afhankelijk zou zijn van de omvang van etnische minderheidsgroepen in de betreffende steden of gemeenten. Indien er een omvangeffect zou zijn, zou het juist in Oostkamp niet mogen spelen of alleszins minder dan in Hasselt. Daarnaast toont figuur 1 dat de gevoelens van achterstelling een gelijkaardig effect hebben in de drie gemeenten. Het eerder beperkte effect laat de kans op coalitiesteun dalen van haast 70% voor diegenen die zichzelf niet gediscrimineerd voelen tot nagenoeg 60% voor diegenen die zich sterk achtergesteld voelen. Aangezien we ook geïnteresseerd zijn in de (rechtstreekse)

32. KAUFMAN, R. & SCHERVISH, P., Using adjusted crosstabulations to interpret log-linear relationships, *American Sociological Review*, Vol. 51, pp. 717-733.

effecten van politieke tevredenheid en de verschillende dimensies van politiek vertrouwen op coalitiesteun, presenteren we in tabel 6 de resultaten van het gepaste model.

Tabel 6. Parameterschatting voor model inclusief politieke tevredenheid en de verschillende dimensies van politiek vertrouwen (laatste categorie referentiecategorie).

Variabele	Categorie	Aggregatie effecten	Lokale effecten		
			Antwerpen	Hasselt	Oostkamp
Constant	–	.	-0.187	-.7035	2.684**
Leeftijd	–	.	-.0156**	.0045	-.0168**
Opleiding	Laag	.	.4043**	.2065	.0052
	Midden	.	.0800	-.0309	-.1311
	Hoog	.	-.4843	-.1756	.1259
Mutualiteit	Christelijke	.	-.0405	.8238**	-1.144**
	Socialistische	.	.1163	-.5555**	1.298**
	Andere	.	-.0758	-.2683	-.154
Geslacht	Man	.	.2321**	.0306	.0321
	Vrouw	.	-.2321	-.0306	-.0321
Beroep	Arbeiders	.	.2957*	.0345	-.1776
	Ambtenaren	.	.2771	.2046	.4831
	Bedienden	.	.0925	.0952	.1692
	Kaders/ondernemer/ vrije beroepen	.	-.3398*	.0374	.1102
	Gepensioneerden	.	.1274	.0349	-.0922
	Huisvrouw/man	.	.1021	-.1538	-.3015
	Student	.	-.6461*	.0840	.0187
	Andere	.	.0911	-.3368	-.2099
Kerkelijke betrokkenheid	Kerken	.	-.2795	.8738**	-.8610**
	Kerkelijken	.	-.0238	.6514**	-1.049**
	Randkerkelijken	.	.1290	-.2589*	.2612*
	Vrijzinnigen	.	.1782	-1.064**	.7515**
	Geen/anders	.	-.0039	-.2023	.8973
Attitude tegenover minderheden	Positief	.	-.9853**	-.1213	-.2554*
	Negatief	.	-.1676*	.3283*	-.1021
	Negatiever	.	.1835	-.1442	.3489*
	Negatiefst	.	.9694	-.0628	.0086
Discriminatie	Niet	.0277	.	.	.
	Weinig	-.0230	.	.	.
	Veel	.0435	.	.	.
	Zeer veel	-.0482	.	.	.
Integriteit	Laag	.1998**	.	.	.
	Middelmatig	.0492	.	.	.
	Hoog	-.2490	.	.	.
Rechtvaardigheid	Laag	.2222**	.	.	.
	Middelmatig	.0504	.	.	.
	Hoog	-.2726	.	.	.

Variabele	Categorie	Aggregatie effecten	Lokale effecten		
			Antwerpen	Hasselt	Oostkamp
Competentie	Laag	.2570**	.	.	.
	Middelmatig	.0537	.	.	.
	Hoog	-.3107	.	.	.
Ontvankelijkheid	Laag		.4366**	-.2945	.3998*
	Middelmatig		.0471	.2234	-.1900
	Hoog		-.4837	.0711	-.2098
Politieke tevredenheid	Laag	.8469**	.	.	.
	Middelmatig	-.0304	.	.	.
	Hoog	-.8165	.	.	.

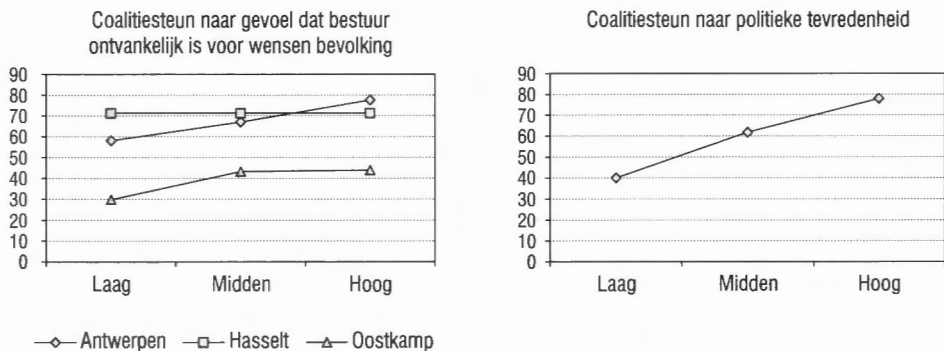
** p < 0.01; * p < 0.05

Vergelijking van de resultaten van tabel 3 en tabel 4 leert dat waar het effect van gevoelens van discriminatie op steun voor oppositie/coalitie volledig onrechtstreeks loopt via politieke tevredenheid en de verschillende dimensies van politiek vertrouwen, dit veel minder het geval is voor de houding tegenover minderheden. Het effect van deze laatste variabele op steun voor oppositie loopt zowel onrechtstreeks via de dimensies van politiek vertrouwen en politieke tevredenheid als rechtstreeks. Logistische regressie laat echter niet toe om het totale effect perfect uiteen te leggen in rechtstreekse en onrechtstreekse effecten. Wel wordt uit de parametersignificanties duidelijk dat in Antwerpen een belangrijker rechtstreeks effect blijft bestaan, daar waar in Oostkamp, gegeven het reeds relatief zwakke totale effect, het rechtstreekse effect randsignificant wordt.

Voor de inhoudelijke duiding van de effecten van de dimensies van politiek vertrouwen en politieke tevredenheid stellen we weerom de resultaten voor als kansen op een stem voor de coalitie. Het betreft netto-effecten in de zin dat de effecten gecontroleerd worden voor alle, in tabel 4 opgenomen, variabelen. Ten eerste zien we vrij gelijklopende geaggregeerde effecten van integriteit, rechtvaardigheid en competentie op coalitiesteun. De kans op een stem voor de zetelende coalitie verhoogt in Vlaamse gemeenten wanneer de bevolking het zetelende gemeentebestuur als integer, rechtvaardig en competent ziet. Indien men z'n gemeentebestuur als weinig integer percipieert, is de kans op een stem voor de zetelend coalitie 59%. Naarmate het electoraat haar een hogere integriteit toeschrijft stijgt de kans tot 70%. Een volkomen gelijkaardig effect gaat uit van rechtvaardigheid en competentie. Terwijl de kans op coalitiesteun slechts 57 à 58% is bij diegenen die het gemeentebestuur als weinig rechtvaardig of weinig competent aanzien, stijgt het tot een kans van 69 à 70% bij diegenen die het stadsbestuur in hoge mate rechtvaardig en bekwaam vinden. Het spreekt voor zich dat we het hier over drie afzonderlijke additieve netto-effecten hebben: zowel de beoordeling van integriteit, rechtvaardigheid als competentie hebben een autonome invloed op coalitiesteun.

Daarnaast heeft politiek vertrouwen ook te maken met de mate dat men het lokale bestuur als ontvankelijk voor de wensen en grieven van de burgers ziet. Het ef-

fect van de perceptie van ontvankelijkheid of responsiviteit is lokaal en, bijgevolg, contextgebonden. In figuur 2 worden de kansen op coalitiesteun voor de verschillende gemeenten weergegeven. Opvallend is dat, in Hasselt, de inschatting van ontvankelijkheid van het stadsbestuur geen effect heeft op het al dan niet steunen van de oppositie of coalitie. De beperkte variantie van dit kenmerk in Hasselt verklaart dit gedeeltelijk. Onder het Hasseltse electoraat is er immers een quasi-unanimiteit dat hun stadsbestuur voldoende luisterbereidheid aan de dag legt, open staat voor de alle geluiden in de samenleving en niet alleen gericht is op de eigen achterban of bepaalde belangengroepen. Dat drukt zich uit in een gemiddelde steun voor de zetelende Hasseltse coalitie van 71,5% binnen elk van de categorieën van de variabele ontvankelijkheid (zie figuur 2). In Antwerpen en Oostkamp zien we, wederom, een gelijkaardige tendens doch op een verschillend niveau. In Antwerpen neemt de kans op een stem voor een coalitiepartij toe van 58% bij diegenen die het bestuur een uiterst beperkte responsiviteit toeschrijven tot 78% bij de overtuiging van een hoge politieke ontvankelijkheid van de coalitie. In Oostkamp stijgt de kans van 30% tot 44%. Naast de dimensies van politiek vertrouwen blijkt ook de tevredenheid met het gevoerde beleid van de zetelende coalitie een sterk rechtstreeks effect, dat veralgemeenbaar is naar heel Vlaanderen, op de steun voor de coalitie te hebben. Bij een lage politieke tevredenheid is de kans op een stem voor de coalitie 40%, bij de matige tevredenheid is de kans 62%, terwijl de kans voor stem op een partij van besturende coalitie bij de zeer tevreden kiezers stijgt tot 78%.

Figuur 2. Kansen op coalitiesteun naar ontvankelijkheid en politieke tevredenheid.

VII. Besluit en discussie

De resultaten tonen, ten eerste, aan dat zowel de effectiviteit en de (richting) van het gevoerde beleid als de feitelijke werking van het politieke proces en functioneren van politieke gezagsdragers een effect heeft op stemgedrag. Zowel politieke tevredenheid als politiek vertrouwen oefenen onafhankelijk van elkaar in-

vloed uit op het steunen van de coalitie of oppositie. Niet louter wat de bestuursmeerderheid doet, maar ook hoe ze het doet zijn van belang in het al dan niet schenken van specifieke steun. In Antwerpen en Oostkamp hebben zowel politieke tevredenheid als alle dimensies van politiek vertrouwen een significant effect op coalitiesteun. Hoe meer tevreden de kiezer is met het gevoerde beleid en hoe meer hij/zij het gemeentebestuur integer, rechtvaardig, ontvankelijk en bekwaam acht, hoe meer zal de kiezer in Antwerpen en Oostkamp de zetelende coalitie steunen. In Hasselt gaat er van één vertrouwensdimensie, namelijk de inschatting van ontvankelijkheid of luisterbereidheid, geen rechtstreekse invloed uit op de steun voor de coalitie of oppositie. Hier is de eenduidige en zeer hoge appreciatie van de luisterbereidheid van het Hasseltse stadsbestuur door alle Hasselaren opvallend, wat gedeeltelijk ook het ontbreken van dit effect verklaart.

Ondanks dit kleine verschil is de tweede opvallende vaststelling dat de effecten van politieke tevredenheid en van bijna alle dimensies van politiek vertrouwen, namelijk integriteit, rechtvaardigheid en bekwaamheid, veralgemeenbaar zijn naar Vlaanderen. Ondanks de uitermate verschillende partijssystemen hebben de diverse vormen van politieke evaluatie en inschatting van het zetelende gemeentebestuur een gelijkaardig effect op het al dan niet steunen van de coalitie in de drie gemeenten. Dit comparatief onderzoek toont bijgevolg aan dat het functioneren van de mechanismen van politieke tevredenheid en politiek vertrouwen in relatie tot steun voor de coalitie of oppositie quasi-universeel zijn. Hoewel de lokale en politieke context uitermate verschillend is, is de invloed van de centrale variabelen op coalitiesteun of oppositiesteun desondanks gelijkaardig. In het kader van de strikte vraagstelling van dit onderzoek blijkt Antwerpen bijgevolg niet zo'n unieke of afwijkende case te zijn. Dit wordt het wel wanneer we de verdeling van de centrale onafhankelijke variabelen, de kenmerken van het partijstelsel en de gedaante van de oppositie in ogenschouw nemen. Zo blijkt de politieke ontevredenheid en het politiek wantrouwen in Antwerpen een stuk sterker te zijn dan in de andere gemeenten. Daarnaast bestaat de Antwerpse oppositie grotendeels uit de extreemrechtse antisysteempartij Vlaams Blok, in Hasselt en Oostkamp zijn het vooral democratische systeempartijen die in de oppositie de dienst uitmaken. Anders uitgedrukt, politieke ontevredenheid en politiek wantrouwen resulteert in Antwerpen tot een verhoogde kans op een stem op het Vlaams Blok, terwijl dit in Hasselt en Oostkamp uitmondt in een grotere kans op een stem op een democratische oppositiepartij. De partijpolitieke vertaling en politieke gevolgen van ontevredenheid met en wantrouwen in de politiek verschillen dan ook enorm.

Dit doet ons, ten derde, belanden bij de invloed van de verschillen in de lokale partijssystemen op coalitiesteun. In de berichtgeving wordt het succes van coalitie in Hasselt, in vergelijking met Antwerpen, verklaard door de aanwezigheid van de charismatische en uitermate populaire politicus Steve Stevaert (SPA), die op z'n eentje niet minder dan 35% van alle Hasseltse voorkeursstemmen binnenhaalde. Deze verklaring lijkt evenwel tekort te schieten. Electoraal succes impliceert steeds een feitelijk beleid dat door de kiezers als bevredigend en betrouwbaar

wordt bevonden, waarbij de massale voorkeurstemmen voor het mediagenieke boegbeeld van de bestuursploeg dienen gezien te worden als de electorale belichaming van deze tevredenheid met het gevoerde beleid en het vertrouwen in de bestuursploeg. Het cruciale verschil tussen Antwerpen en Hasselt is ons inziens niet zozeer de aanwezigheid van een charismatisch leider, maar wel de structuur van en het strijdgehalte in de respectievelijke partijsystemen. Zo is het Antwerpse partijsysteem in de legislatuur 1994-2000 sterk gefragmenteerd, gepolariseerd én gesegmenteerd, terwijl het Hasseltse partijsysteem relatief gesloten en homogeen is. De enorme politieke fragmentatie van het partijsysteem geeft aan dat de politieke ruimte enorm versnipperd werd door uiteenlopende *frames* of politieke verklaringsschema's, wat de onenigheid en discussie in het partijsysteem reflecteert. Antwerpen is meer dan Hasselt en Oostkamp een gefragmenteerde en gepolariseerde strijdruimte met sterk uiteenlopende alternatieve politieke duidingschema's. Weg van het centrum staat open universalisme diametraal tegenover gesloten particularisme in de vorm van Agalev/PVDA enerzijds en het Vlaams Blok anderzijds. Enerzijds weerspiegelt deze polarisatie zich via het zetelaandeel van deze partijen in de gemeenteraad, waarin deze partijen maar iets minder dan de helft van de zetels bezetten. Anderzijds komt dit ook duidelijk tot uiting in het gepolariseerde discursieve veld dat beheerst wordt door een bitse definitiestrijd rond het migrantenthema en onveiligheid. Hier drukt de polarisatie zich vooral uit in de tegenstelling tussen 'multiculturele samenleving' versus 'eigen volk eerst' en tussen 'sociaaleconomisch inclusiebeleid' versus 'law and order/culturele aanpassing'. De cirkel wordt vervolgens rondgemaakt door de segmentatie van het partijsysteem waar de antisysteem partij Vlaams Blok de enige oppositiepartij is. Door een gebrek aan een politiek alternatief van kritiek op het beleid verwierf het Vlaams Blok sinds 1995 het monopolie om werkelijk *politiek* te bedrijven, zich als politieke waakhond te afficheren en zich uit te roepen tot exclusieve spreekbuis van malcontenten en al degenen die zich onbegrepen, gediscrimineerd, uitgesloten of bedrogen voelen door het huidige beleid. De keuze bij de Antwerpse gemeenteraadsverkiezingen op 8 oktober 2000 was er dan ook in wezen één tussen de twee politieke alternatieven i.c. het stadsbestuur en het Vlaams Blok. Het Vlaams Blok of de rest. *Een* (radicaal) ander beleid of *het* gevoerde beleid. Hoe de kaarten tussen de meerderheidspartijen onderling geschud werden leek slechts van secundair belang.³³ Het is vooral deze segmentatie van het partijsysteem die de attitudes tegenover de politiek en het politieke systeem beïnvloedt. De oppositiepolitiek wordt immers bepaald door de antisysteempartij die zich richt op elk wantrouwen tegenover het 'andere', die groot is geworden door een verhoog van antipolitiek en de stigmatisering van vreemdelingen. Centraal in de afbraakpolitiek van het Vlaams Blok is het politieke wij/zij schema van 'propere politiek' tegenover 'oude politiek', een schema dat gekenmerkt wordt door zeer uitgesproken antipolitieke standpunten. Alles samengenomen is het Vlaams Blok er in Antwerpen in geslaagd om enerzijds de stedelijke politieke agenda te structure-

33. SWYNGEDOUW, M. & ABTS, K., o.c., pp. 4-11.

ren en anderzijds een uitermate negatief discursief veld te ontwikkelen, resulterend in een 'impasse van wantrouwen' waar elke dialoog quasi onmogelijk wordt doordat geen van beide partijen (oppositie versus coalitie, misnoegde burger versus bestuur) nog als betrouwbaar of geloofwaardig wordt aanzien, niemand nog moeite doet om de andere serieus te nemen en stereotypen slechts gereproduceerd worden. Het is dit segmentaire kenmerk van het Antwerpse partijsysteem dat, volgens ons, het verschil uitmaakt met Hasselt en Oostkamp. In het geval van Hasselt en Oostkamp is er een democratische oppositie die op zoek gaat naar pijnpunten in het gevoerde beleid en de gezagsuitoefening van de coalitie en die dat politiek tracht te vertalen naar een alternatief beleid, waarbij een hogere politieke tevredenheid en politiek vertrouwen van de burgers wordt beoogd. Het doel is de afstand tussen burger en lokaal bestuur in z'n algemeenheid te verkleinen. Wanneer de verkozen oppositie, zoals in Antwerpen, daarentegen uitsluitend bestaat uit een antisysteem partij die zich louter bezighoudt met een populistische politiek van antipolitiek gericht op het vergroten van ontevredenheid met om het even welk lokaal beleid en het aanwakkeren van wantrouwen bij de bevolking in alle politiek handelen, dan komt de vraag naar tevredenheid en vertrouwen in een ander daglicht te staan.³⁴ In dergelijke situatie heeft de oppositie immers niet meer de bedoeling om een democratisch alternatief voor de zetelende oppositie te vormen, maar is het blokkeren van het functioneren van het politieke systeem de ultieme doelstelling.³⁵ Zeker wanneer de polarisatie tussen de autochtone en allochtone bevolking tot de belangrijkste pijlers van deze antisysteem partij behoort, wordt het ondermijnen van de lokale sociale cohesie slechts een wapen in een poging om elk beleid onmogelijk te maken, om ontevredenheid aan te wakkeren en om permanent wantrouwen ingang te doen vinden. Zoals Hasselt en Oostkamp aantonen, stelt voor de meeste Vlaamse steden en gemeenten zich dan ook de taak om een soortgelijk (Antwerps) scenario van polarisatie en segmentatie te voorkomen. Voor democratisch Antwerpen geven de resultaten van 2000 aan dat de democratische partijen terug aan zet moeten komen in de definitie van de contouren en inhoud van de Antwerpse discursieve politieke ruimte, wat gedeeltelijk gelukt is bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006.

Deze laatste stelling wordt, tot slot, geschraagd door het sterke rechtstreekse effect van negatieve gevoelens tegenover migranten op de steun voor de coalitie/oppositie, terwijl het in Oostkamp veel zwakker en slechts (rand)significant is en in Hasselt afwezig is. Inhoudelijk betekent het dat niet de aanwezigheid van ethnocentrisme als zodanig bepalend is in de verklaring van coalitiesteun, maar wel de mate dat het issue is uitgegroeid tot een 'autonome politieke kwestie'. Vooral in Antwerpen oefent het migrantenstandpunt van de kiezer een autonome rechtstreekse invloed, ongeacht de mate van politieke tevredenheid of vertrouwen, uit op het al dan niet steunen van de coalitie. Daar het minderhedenstand-

34. SARTORI, G., *o.c.*, 1976.

35. ABTS, K. & RUMMENS, S. Populism versus democracy, *Political Studies*, 2007, 55, pp. 405-424.

punt een schaduw werpt op de evaluatie van het partijsysteem betekent het tegelijkertijd dat tal van vertrouwenwekkende maatregelen in het politieke systeem of een inhoudelijke beleidsbijsturing in Antwerpen waarschijnlijk niet noodzakelijk de verhoopte effecten teweegbrengen. Meer zelfs, ook het vertrouwen in de lokale coalitie (in al z'n dimensies) en de politieke tevredenheid worden aangetast door deze autonoom functionerende gevoelens tegenover minderheden. Waar de correlaties tussen de verschillende dimensies van politiek vertrouwen en politieke tevredenheid met houding tegenover minderheden nog vergelijkbaar zijn in Hasselt en Oostkamp, zijn deze correlaties voor Antwerpen meer dan dubbel zo sterk. In Hasselt komt het er dus op aan te voorkomen dat het minderhedenthema uitgroeit tot een (negatief) autonome politieke kwestie, terwijl men in Oostkamp en, vooral, Antwerpen pogingen dient te ondernemen om dit thema te ontladen. In beide gemeenten structureert dit symbooldossier immers al te sterk de evaluatie van het politieke systeem en de besturende partijen. Zeker in het minderhedenarme Oostkamp heeft het een zeker fictief gehalte, daar de resultaten aangeven dat het uitgroeien van dit thema tot een autonome politieke kwestie niet verklaard kan worden door de groepsomvang van de minderheden in de betreffende gemeente.

La parité linguistique au sein du conseil des ministres

Min REUCHAMPS¹

Aspirant du Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
au département de Sciences politiques, Université de Liège

*Le Premier Ministre éventuellement excepté, le Conseil des Ministres compte
autant de ministres d'expression française que d'expression néerlandaise.*

*De Eerste Minister eventueel uitgezonderd,
telt de Ministerraad evenveel Nederlandstalige als Franstalige ministers.*

Art. 86 bis Const. 1831 devenu art. 99, al. 2 Const. Coord.

I. Introduction

L'étude de la parité linguistique au sein du conseil des ministres, constitutionnalisée en 1970, révèle la complexité politique de la Belgique. Elle conduit au cœur des relations communautaires et s'inscrit dans le débat permanent entre néerlandophones et francophones. En trente-six années d'existence constitutionnelle, la règle de la parité n'a jamais été remise en question; toutefois, les tensions linguistiques ont souvent fait vaciller, parfois tomber, le gouvernement fédéral. Dans un tel contexte, il est intéressant d'examiner la répartition du pouvoir selon le clivage linguistique au sommet de l'Etat, en l'occurrence au sein du conseil des ministres.

En partant des cadres théoriques développés, d'une part, par les théoriciens de la démocratie consociative et, d'autre part, par les théoriciens du fédéralisme, cet article s'appuie sur une double question. Notre intention est de cerner la règle de la parité linguistique dans une logique transactionnelle entre Flamands et francophones: un donnant-donnant censé résoudre le contentieux communautaire via l'instauration d'un système fédéral. Tout d'abord, au niveau national où la majo-

1. L'auteur tient à remercier les Pr. Jean Beaufays, Christian de Visscher, Pieter De Meyere, Bernard Fournier, Eric Geerkens et Jean-Claude Scholsem ainsi que les trois évaluateurs anonymes de la Revue pour leurs commentaires et suggestions à différents stades de la rédaction. Cet article fut initialement rédigé dans le cadre d'un mémoire en sciences politiques et a été révisé lorsque l'auteur poursuivait un Master's en science politique à *Boston University* grâce au soutien de la *Belgian American Educational Foundation* (B.A.E.F.).

rité flamande accorde un triptyque de protections – la sonnette d’alarme, les majorités spéciales et la parité linguistique au sein du conseil des ministres – à la minorité francophone en échange d’une autonomie culturelle. Au niveau bruxellois, ensuite, la minorité néerlandophone obtient à Bruxelles le décalque – quasi-identique – des mécanismes de protection accordés aux francophones, au niveau national. Enfin, au niveau de l’application politique de la parité, celle-ci est compensée, d’une part, par l’asexualité linguistique du premier ministre – généralement d’expression néerlandaise – et, d’autre part, par un nombre plus élevé de secrétaires d’Etat néerlandophones.

Par ailleurs, la parité linguistique assure-t-elle *in concreto* un équilibre linguistique au sein du conseil des ministres? Cette interrogation constitue le second axe de cette étude. Afin d’y répondre, l’élaboration d’un modèle a été jugée utile et nécessaire. Basé sur des critères subjectifs – l’attribution de points, d’une part, par des femmes et hommes politiques et, d’autre part, par des observateurs de la vie politique, issus des deux communautés – ainsi que sur un critère objectif – le budget des départements ministériels –, ce système (modèle des poids) tente d’intégrer le facteur linguistique dans la répartition des portefeuilles ministériels et de déterminer ainsi la présence éventuelle d’un équilibre linguistique.

Les deux dimensions – la logique transactionnelle et la mesure de l’équilibre linguistique – de cette recherche sont intimement liées. L’analyse présentée dans cet article les présente d’abord séparément pour, ensuite, les intégrer dans une perspective globale. Outre l’examen minutieux des documents parlementaires et la littérature afférente à cette question, cet article se fonde sur l’analyse des données produites par le modèle des poids.² Dans la première partie, nous esquissons le cadre d’analyse de l’étude en présentant le double ancrage théorique – théories consociative et du fédéralisme. La deuxième partie remonte aux origines de la parité linguistique afin d’appréhender la logique transactionnelle qui a conduit à l’inscription constitutionnelle de la parité linguistique. L’application concrète de la parité linguistique et la mesure de l’équilibre linguistique constituent l’objet de la troisième partie. Enfin, la conclusion évalue le modèle d’analyse utilisé et tente d’aller au-delà du constat des faits afin d’éclairer la pratique politique belge – dont l’éventualité d’un premier ministre francophone – et son évolution probable.

2. Par ailleurs, dix-sept entretiens ont informé cette recherche bien que l’article ne réfère pas directement au contenu de ces entretiens. Un ancien premier ministre, deux (ex- ou) ministres-présidents, six ministres ou anciens ministres, deux (ex- ou) secrétaires d’Etat, quatre parlementaires ainsi que deux journalistes ont été interrogés. Notons enfin que ces interlocuteurs ne sont pas les hommes, femmes et observateurs de la vie politique qui ont permis la réalisation du modèle des poids présenté dans l’article.

II. La parité linguistique: entre démocratie consociative et mécanisme fédéral

Pratique, d'abord, règle constitutionnelle, ensuite, la parité linguistique au sein du conseil des ministres s'inscrit dans le sillage théorique de deux cadres d'analyse: d'une part, la théorie consociative et d'autre part la théorie fédérale. Tout d'abord, l'idée consociative explique l'idée de parité entre les deux grandes communautés belges. Depuis la fin des années 50, certains théoriciens de la démocratie se sont spécialisés dans l'étude de la démocratie dans les sociétés diversifiées – voire divisées – culturellement, linguistiquement, ou religieusement. Parmi eux, Arend Lijphart a marqué la littérature démocratique par ses travaux sur la "démocratie consociative".³ Lijphart propose un cadre d'analyse applicable aux régimes démocratiques où diverses composantes (ou segments) cohabitent.⁴ Jusqu'en 1960, la Belgique, reposant sur trois piliers – catholique, libéral et socialiste –, a constitué un des exemples classiques de démocratie consociative.⁵ Cependant, depuis l'effritement des piliers classiques dans les années 60, le débat politique s'articule principalement autour du clivage linguistique à deux composantes – néerlandophone et francophone.⁶ En ce sens, la théorie consociative peut également s'appliquer aux développements institutionnels que la Belgique connaît depuis les années 70. La parité linguistique oblige néerlandophones et francophones à partager le pouvoir. De plus, elle offre un droit de veto à chaque groupe linguistique puisqu'ils sont représentés paritairement. Deux attributs importants de la théorie consociative – autonomie segmentée et proportionnalité – ne caractérisent toutefois pas la règle de la parité mais s'appliquent plutôt au système politique lui-même. La première a trouvé écho dans la création des Commu-

3. Arend LIJPHART a largement contribué à la littérature démocratique. Parmi ses travaux, voyez notamment, LIJPHART A., *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*, Berkeley, University of California Press, 1968; LIJPHART A., *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, New Haven, Yale University Press, 1977; LIJPHART A., *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven, Yale University Press, 1984; LIJPHART A., *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven, Yale University Press, 1999.
4. Voyez, entre autres, LIJPHART A., "Consociational Democracy," *World Politics*, Vol. 21, No. 2 (January 1969), pp. 207-25; LIJPHART A., "Non-Majoritarian Democracy: A Comparison of Federal and Consociational Theories and Practices," *Publius*, Vol. 15, No. 2 (Spring 1985), pp. 3-15. La *Revue Internationale de Politique Comparée* a publié un numéro spécial sur la question: "Les démocraties consociatives", *Revue Internationale de Politique Comparée*, Vol. 4, No. 3 (Décembre 1997), pp. 527-697.
5. HUYSE L., *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek: Een sociologische studie*, Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgever, 1970; voy. également les travaux de LIJPHART.
6. DESCHOUWER K., And the Peace Goes On? Consociational Democracy and Belgian Politics in the Twenty-First Century, *West European Politics*, 2006, n°5, 2006, pp. 895-911; MABILLE X., *Histoire politique de la Belgique – Facteurs et acteurs de changement*, Bruxelles, C.R.I.S.P., 2000⁴, pp. 327-347.

nautés et des Régions. La seconde demeure une règle importante de l'architecture politique belge que cela soit au niveau électoral ou au niveau de la répartition des fonds.

Ensuite, la parité linguistique au sein du conseil des ministres constitue un mécanisme d'inspiration fédérale. Depuis les premiers écrits de Johannes Althusius au début du 17ème siècle, le fédéralisme et les fédérations ont reçu une grande attention de la part des juristes et des politologues. Au sein de cette vaste littérature, une branche des théories du fédéralisme nous intéresse particulièrement dans l'étude de la parité linguistique, celle qui étudie l'application du principe fédéral dans un contexte de pluralisme. Dans son œuvre séminale, *Exploring Federalism*, Daniel J. Elazar examine la portée du principe fédéral et recommande son application dans les sociétés divisées.⁷ Dans sa plus simple définition, le fédéralisme consiste en "self-rule" plus "shared rule".⁸ La parité assure – oblige – le "shared rule" et ce, au sommet de l'Etat. Le "self-rule" a trouvé écho dans la création des Communautés et des Régions. Le système fédéral belge repose, à l'image des autres fédéralismes, sur une diffusion du pouvoir entre différentes entités non hiérarchisées. Toutefois, en Belgique, cette répartition du pouvoir ne s'appuie pas exclusivement sur une division territoriale mais combine une répartition non-territoriale, sur base de la langue. Au sommet de l'État, la règle de parité linguistique reflète cette caractéristique propre au fédéralisme belge.

Enfin, la parité linguistique au sein du conseil des ministres s'inscrit ainsi entre deux cadres théoriques: la théorie consociative et le fédéralisme. Elazar et Lijphart s'accordent sur la proximité théorique et le recouvrement partiel de la théorie du fédéralisme et de la théorie consociative; le système inspiré de la première étant toutefois plus politique, rigide et territorial, le système tiré de la seconde étant plus social, flexible et non-territorial.⁹ Lijphart placent ces deux types de régimes dans la catégorie des démocraties non-majoritaires ou démocraties de consensus, opposées aux démocraties majoritaires ou aux démocraties dites de Westminster.¹⁰ C'est dans une perspective de démocratie de consensus, mêlant inspiration consociative et inspiration fédérale, que le reste de cet article s'attèle à examiner la parité linguistique au sein du conseil des ministres.

7. ELAZAR D.J., *Exploring Federalism*, Tuscaloosa, The University of Alabama Press, 1987.

8. *Ibid.*, p. 12.

9. Voyez ELAZAR D.J., *op. cit.*, pp. 18-26; LIJPHART A., "Non-Majoritarian Democracy: A Comparison of Federal and Consociational Theories and Practices," pp. 3-15.

10. LIJPHART A., *op. cit.*, 1984; LIJPHART A., *op. cit.*, 1999.

III. De la pratique à la norme constitutionnelle

A. La situation avant la révision constitutionnelle de 1970

En termes politiques, dans la Belgique du dix-neuvième siècle et de la première moitié du vingtième, la prédominance démographique flamande¹¹ ne se répercute ni au niveau législatif ni au niveau exécutif. Le suffrage universel, introduit en 1921, ne modifie guère cette domination sans partage. Cette monopolisation du pouvoir se traduit clairement dans les statistiques gouvernementales. En effet, dans les dix-neuf gouvernements que connaît la Belgique de 1918 à 1940, sur un total de 246 ministres, 157 sont francophones contre 89 néerlandophones. Seuls quatre gouvernements sont composés paritairement dont deux en exceptant le premier ministre – francophone.

Toutefois, parallèlement aux avancées acquises par le mouvement flamand, la composition des gouvernements évolue. Si dans les vingt et un gouvernements de l'après-guerre (jusqu'en 1970), 175 ministres sont néerlandophones pour 223 francophones, un certain équilibre apparaît dès le début des années 50: quatre gouvernements sont majoritairement flamands, deux sont majoritairement francophones, et cinq sont paritaires. La tendance à la parité devient manifeste, sans pour autant faire l'objet d'une obligation légale.

B. La troisième révision de la Constitution: 1968-1971

C'est la troisième révision de la Constitution qui introduit l'obligation de parité au sein du conseil des ministres.¹² La proclamation constitutionnelle de la parité s'inscrit dans le contexte global de l'évolution du pays. En effet, le profond mouvement culturel traduit au départ par des lois importantes, exige l'intervention du Constituant. Partant du constat que "*l'Etat unitaire est dépassé par les faits*",¹³ le Constituant imagine une solution globale pour le contentieux communautaire: autonomie culturelle pour les Flamands, protections pour les francophones.¹⁴ Ainsi, la Constitution accorde "*l'autonomie culturelle, c'est-à-dire le droit pour chacun des deux Conseils culturels institués [...] de délibérer librement, et de légiférer par des décrets, dans toutes les matières culturelles telles qu'elles sont précisées par la Constitu-*

11. Le premier recensement national (1846) révèle la division de la population belge en trois groupes dont le plus important utilisait le plus souvent "le flamand ou le hollandais" (57%), le deuxième "le français ou le wallon" (42%) et le troisième une autre langue, surtout l'allemand (1%).

12. Pour des études détaillées de cette révision, voyez notamment STEXHE (de) P., *La révision de la Constitution belge 1968-1971*, Bruxelles, Larcier, Namur, Société d'études morales, sociales et juridiques, 1972; WIGNY P., *La troisième révision de la Constitution*, Bruxelles, Bruylant, 1972.

13. Rapport du Groupe des 28, voyez l'annexe IX in STEXHE (de) P., *op. cit.*, pp. 451 à 460.

14. Voyez STEXHE (de) P., *op. cit.*, pp. 28-40 et WIGNY P., *op. cit.*, pp. 49-74.

tion".¹⁵ Afin, d'apaiser les craintes des francophones – qui voient leur monopole du pouvoir s'effriter de plus en plus vite –, les assemblées constituantes inscrivent un triptyque de protections dans la Loi fondamentale. Le système de la "motion d'exception", communément appelé la "sonnette d'alarme", est le premier pilier. Les lois à majorités spéciales constituent une deuxième protection (art. 3 bis, al. 3 Const.). Enfin, le troisième pilier est l'inscription constitutionnelle de la règle de la parité linguistique au conseil des ministres. Éléments indispensables à la mise en œuvre de ces protections, deux groupes linguistiques sont créés (art. 32 bis Const.).

C. L'article 86 bis: la parité linguistique au sein du conseil des ministres

Le 29 avril 1969, la commission sénatoriale de la révision de la Constitution présente un article 91 bis, dont le dernier alinéa est libellé comme suit: "*le Premier Ministre éventuellement excepté, le conseil des ministres compte autant de ministres d'expression française que d'expression néerlandaise*".¹⁶ Les quatre premiers alinéas traitent, quant à eux, du statut des secrétaires d'Etat. Rapidement, le dernier alinéa de l'article 91 bis est détaché pour être inscrit dans un nouvel article 86 bis.

Le premier ministre est excepté du calcul de la parité, en raison de sa haute fonction et de la peur qu'il ne soit "*inféodé ou considéré comme le représentant de l'une des communautés culturelles. Il est et doit rester au-dessus des discussions partisans*". De plus, "*dans les questions les plus délicates, par exemple l'application de l'article 38 bis,*¹⁷ *il sera normal qu'il préside, sans intervenir dans le calcul de la parité*".¹⁸ Dans la pratique cependant, un minimum de souplesse se justifiait. En effet, en imposant une parité stricte, les conseils des ministres ne pourraient être constitués que sur une base paire. Par conséquent, l'éventualité envisagée est celle d'un conseil comportant un nombre impair de ministres; dans ce cas, le premier ministre est dès lors excepté. Cette exception éventuelle confirme la thèse transactionnelle: en 1970, les Flamands, en acceptant la parité linguistique, (s')assurent néanmoins que l'asexualité linguistique du premier ministre puisse leur permettre obtenir un avantage numérique.

Par ailleurs, le texte constitutionnel ne prescrit pas expressément l'obligation de parité pour les secrétaires d'Etat,¹⁹ sans pour autant entraîner la non-parité: "à

15. STEXHE (de) P., *op. cit.*, p. 10.

16. Doc. Parl., Sénat, session 1968-1969, rapport n° 347 – Rapport de STEXHE, pp. 12 à 16. Voyez également le rapport MOREAU DE MELEN qui a entamé la réflexion (ce rapport est repris en annexe du rapport de STEXHE).

17. Le mécanisme de la "sonnette d'alarme".

18. Rapport DE STEXHE, *op. cit.*, p. 15.

19. L'article 91 bis, alinéa 4 rend applicable aux secrétaires d'Etat les dispositions qui concernent les ministres à l'exception des articles 79 alinéa 3, 82 et 86 bis. Voyez également WALEFFE B., "Le statut des secrétaires d'Etat et la parité linguistique", in *Miscellanea W.J. GANSHOF VAN DER MEERSCH*, Bruxelles, Bruylant, Paris, LGDJ, 1972, pp. 377-398.

leur égard, ce sera la coutume actuelle qui continuera. En fait la parité doit toujours être recherchée, sauf nécessité occasionnelle".²⁰ Eviter toute *contradictio in terminis* justifie la possibilité de non-parité. En effet, les secrétaires d'État sont des spécialistes qui peuvent être appelés au gouvernement pour des questions ponctuelles et très précises. Il serait dès lors contradictoire de devoir nommer deux secrétaires d'État, un néerlandophone et un francophone, afin de remplir une mission particulière.²¹ L'interrogation suivante concerne la détermination de l'appartenance linguistique. Le texte constitutionnel se réfère à "l'expression française" et "l'expression néerlandaise". Pratiquement, la scission des trois partis traditionnels rend déterminable le sexe linguistique des ministres. En 1970, toutefois, les débats sont vifs et passionnés. Pour les ministres parlementaires, les critères de l'appartenance linguistique seront précisés via la loi sur les groupes linguistiques.²² Dorénavant, soit le critère objectif de la circonscription électorale soit le critère subjectif de la langue de prestation de serment détermine le groupe linguistique d'un parlementaire. Quant aux ministres extra-parlementaires, en l'absence de consensus, l'appartenance linguistique d'un ministre technicien sera déduite grâce à la langue des mentions inscrites sur sa carte d'identité ou au vu de son affiliation à des organisations unilingues.²³

Un germanophone pourra-t-il devenir ministre après l'inscription constitutionnelle de la parité linguistique? La réponse est catégorique: tout ministre – voire plusieurs ministres – d'une autre expression que néerlandaise ou française ne rentre pas dans le calcul de la parité linguistique au sein du conseil des ministres.²⁴ La parité n'existe qu'entre les ministres d'expression française et néerlandaise. Pratiquement, les secrétaires d'État ne tombant pas sous le principe, un secrétaire d'État germanophone est plus probable – tel fut le cas en 1974 avec le secrétaire d'État Schyns. Cependant, depuis la limitation à quinze ministres, en 1993, l'éventualité politique de la nomination d'un ministre germanophone est devenue quasi-nulle. En effet, ce dernier n'entrant pas dans le calcul de la parité, francophones et néerlandophones ne recevraient plus que quatorze ministres à se partager paritairement. Le premier ministre ne pourrait plus être excepté. Les Flamands perdraient ainsi la compensation offerte en 1970. Une autre solution – improbable, toutefois – verrait le nombre des ministres ordinaires d'expression néerlandaise et française réduit à douze unités, assurant la parité, tout en permettant la nomination d'un ministre germanophone et en exceptant le premier ministre du calcul de la parité.

20. Rapport DE STEXHE, *op. cit.*, p. 15.

21. Rapport CHABERT au nom de la Commission de révision de la Constitution de la Chambre des représentants, Doc. Parl., Ch. Repr., session 1969-1970, doc. 10/25/3° (S.E. 1968).

22. La loi du 3 juillet 1971 relatif aux groupes linguistiques (M.B. 6.VII.1971).

23. Voyez le rapport DE STEXHE, *op. cit.*

24. Voyez Ann. Parl., Sénat, session 1969-1970, séance du 26 mai 1970.

D. La portée juridique de la règle

A deux reprises, le Conseil d'Etat a précisé la portée de l'article 86 bis, en particulier concernant les difficultés qui peuvent naître en cas de rupture de la parité.²⁵ Il ressort de ces deux avis que la parité linguistique doit régner entre ministres néerlandophones et francophones. Si pour une raison autre que l'absence fortuite, l'exigence de parité n'est plus satisfaite, le retour à une situation conforme à l'article 86 bis doit avoir lieu avec célérité.

En période de crise, "il faut parfois faire appel à des subterfuges pour maintenir la composition paritaire du conseil des ministres".²⁶ Parmi l'arsenal d'astuces employées, citons trois attitudes adoptées dans l'histoire récente. La transformation d'un secrétaire d'Etat en un ministre est fréquemment utilisée. Ainsi en 1991, les ministres démissionnaires Schiltz et Geens sont remplacés par les secrétaires d'Etat de Rycke et de Meester nommés en qualité de ministres. C'est un autre artifice par contre, tiré directement de l'article 86 bis, qui a servi les intérêts du gouvernement Martens IX en 1992. Le 21 janvier, les ministres Van Den Brande et de Meester sont élus membres de l'exécutif flamand et par conséquent démissionnent du gouvernement. Quatre jours plus tard, le ministre Busquin, devenu président du P.S., quitte à son tour le gouvernement. Pour rétablir la parité, du jour au lendemain, le Premier ministre Martens est redevenu un ministre 'sexué' linguistiquement. Enfin, l'inertie constitue une troisième attitude, d'autant plus tentante lorsque le gouvernement est démissionnaire. En 1992, un poste fut laissé vacant, après le départ du ministre francophone Santkin.

Lorsque les conseils des ministres se sont retrouvés en porte à faux avec le prescrit de la Constitution, le Roi – et son gouvernement – a veillé à ne pas prendre des arrêtés royaux nécessitant la délibération du conseil. Il n'existe donc qu'une sanction juridique, limitée aux actes pris par un conseil des ministres composé non paritairement, et donc illégalement. Ces actes pourront être annulés au contentieux objectif (prévu à l'article 14 des lois coordonnées sur le Conseil d'Etat)²⁷ ou écartés au contentieux subjectif (via l'exception d'illégalité prévue à l'article 159 de la Constitution). Aucun juge, toutefois, ne peut sanctionner le conseil des ministres lui-même. Seule une obligation morale de "rétablir sans désenparer cette parité"²⁸ existe. C'est donc dans la sanction politique que réside la réponse aux ruptures de parité. Le cas échéant, les ministres du groupe linguistique minoritaire peuvent toujours décider de démissionner et d'ainsi mettre fin à l'existence du gouvernement.

25. Avis du Conseil d'Etat, section administration (IV), 27 janvier 1978, A.P.T., 1978, pp. 308-311 et Avis du Conseil d'Etat, section administration (VI), 3 avril 1980, A.P.T., 1980, pp. 266-269. Voyez notamment LEWALLE P., *Contentieux administratif*, Bruxelles, Larcier, 2002, p. 402 et VELAERS J., *De Grondwet en de Raad van State, afdeling Wetgeving*, Anvers, Maklu, 1999, p. 335.

26. UYTENDAELE M., *Précis de droit constitutionnel belge – Regards sur un système institutionnel paradoxal*, Bruxelles, Bruylant, 2001, p. 346, note n°30.

27. LEWALLE P., *op. cit.*, pp. 881-886.

28. Avis du Conseil d'Etat, 3 avril 1980, *op. cit.*, p. 270.

IV. La parité linguistique au sein du conseil des ministres

A. La parité à l'épreuve du temps: les gouvernements belges de 1970 à nos jours

En trente-six ans d'obligation de parité, vingt-trois gouvernements se sont succédés à la tête de la Belgique. Entre-temps, la coordination a repris l'ancien article 86 bis sous le deuxième alinéa de l'article 99. L'analyse diachronique suivante pose la question de l'application concrète du prescrit constitutionnel.

Cette période s'ouvre avec le gouvernement Eyskens IV, celui-là même qui dirige la révision de 1970. Dès sa formation, cet exécutif respecte le prescrit du futur article 86 bis. A Eyskens IV succède Eyskens V. Ce dernier tient compte parfaitement du système de la parité linguistique et en utilise toutes les potentialités. Le conseil des ministres est paritaire, le premier ministre est excepté et donc 'asexué'²⁹; le gouvernement compte six secrétaires d'Etat néerlandophones pour quatre francophones. Viennent ensuite deux gouvernements emmenés par le Wallon Edmond Leburton. Leur configuration est similaire: un premier ministre francophone 'sexué' linguistiquement et une majorité de secrétaires d'Etat flamands.

De 1974 à 1978 se succèdent quatre coalitions dirigées par Léo Tindemans. Composées différemment d'un point de vue idéologique, elles respectent toutes un schéma devenu classique: le premier ministre – néerlandophone – n'est pas compté et les secrétariats d'Etat sont majoritairement distribués aux partis flamands. De 1978 à 1981, la Belgique connaît six équipes gouvernementales. Hormis le gouvernement Vanden Boeynants II dont la composition est légèrement différente – avec un premier ministre francophone 'sexué' linguistiquement –, les cinq autres exécutifs sont largement similaires: un premier ministre 'asexué' entouré d'une dizaine de ministres, soutenus des secrétaires d'Etat – majoritairement flamands. Une caractéristique nouvelle apparaît toutefois: l'attribution d'un titre de vice-premier ministre à chaque partenaire de la majorité. Au sein des trois gouvernements emmenés par Wilfried Martens, le nombre impair de ministres entraîne à chaque fois l'asexualité du premier ministre.

La révision constitutionnelle de 1993 introduit la limitation du nombre de ministres à quinze. Les conséquences se font sentir immédiatement. De trente-deux et vingt-sept membres pour les deux derniers gouvernements Martens, les quatre gouvernements suivants passent à quinze ministres ainsi qu'un ou quelques secrétaires d'Etat. Notons que sous les gouvernements Verhofstadt, les secrétaires d'Etat francophones sont plus nombreux que les néerlandophones.

A l'issue de cette analyse longitudinale des vingt-trois gouvernements de l'après-troisième révision, notre hypothèse transactionnelle s'est vue confirmée: le pre-

29. Le terme 'asexué' reflète tout d'abord que le premier ministre n'est pas compté dans le calcul de la parité linguistique mais également, plus fondamentalement, que partant il doit transcender le clivage linguistique aussi longtemps qu'il occupe la chancellerie (voyez *infra* "Les enjeux politiques de la parité linguistique").

mier ministre est excepté de la parité s'il est flamand; par contre dans les trois cas où il est francophone, il intervient dans le calcul de la parité. Les secrétaires d'Etat permettent de rétablir un certain équilibre puisque, au total, le ratio "secrétaires d'Etat néerlandophones/francophones" est de 59/41. Enfin, la composition idéologique du gouvernement ne modifie pas ce constat.

B. Une garantie pour l'avenir

A la tribune du Sénat, lorsqu'un membre lui demande ce que l'inscription constitutionnelle de la parité apporte réellement, Paul de Stexhe, rapporteur de la commission de révision, répond: "*une garantie pour l'avenir*".³⁰ Plus de trente-cinq ans plus tard, quelle est la destinée politique de cette garantie?

La portée même de la règle suscite des controverses. Ainsi, pour Francis Delperee, la parité dépasse la simple égalité arithmétique, en imposant à chaque gouvernement le soutien d'une majorité au sein de chaque groupe linguistique de la Chambre.³¹ Cette vision est critiquée par Marc Uyttendaele, qui lui oppose nombre d'arguments: l'absence de cette interprétation dans les travaux préparatoires, la limitation des interventions des groupes linguistiques aux seuls cas visés par la Loi Fondamentale et, enfin, la responsabilité du gouvernement devant la Chambre et non devant ses subdivisions.³² Cependant, Francis Delperee et Sébastien Depré répliquent que la tâche du Roi ne se limite nullement à la nomination de sept ministres francophones et de sept néerlandophones, mais doit également assurer un équilibre politique et linguistique du gouvernement. Cet objectif ne peut alors être atteint que si "*chaque aile de ce gouvernement dispose d'une majorité dans son groupe linguistique*".³³

Il nous semble que cette pratique ne découlerait pas d'une quelconque obligation juridique, mais bien d'une logique politique. En effet, les formateurs sont attentifs à réunir sous l'équipe gouvernementale proposée une assise parlementaire solide ainsi qu'une majorité au sein des deux groupes linguistiques. Notons que cette pratique a été facilitée par l'association au pouvoir des partis frères, malgré leur séparation. Néanmoins, la possibilité demeure qu'un gouvernement dirige le pays sans le soutien d'une majorité de députés néerlandophones ou francophones, en particulier en cas de crise. Enfin, cette logique politique ne signifie pas que toute loi devrait recevoir l'appui de la majorité au sein de chaque groupe linguistique. L'épopée de l'adoption de la loi accordant le droit de vote aux étran-

30. Ann. Parl., Sénat, session 1969-1970, séance du 26 mai 1970.

31. DELPEREE F., *Le droit constitutionnel de la Belgique*, Bruxelles, Bruylant, Paris, L.G.D.J., 2000, p. 418.

32. UYTENDAELE M., *op. cit.*, 2001, p. 347.

33. DELPEREE F. et DEPRE S., *Le système constitutionnel de la Belgique*, Bruxelles, Larcier, 1998, p. 208.

gers non-européens pour les élections communales illustre ce propos.³⁴ Le cas échéant, la procédure de la sonnette d'alarme peut toujours être lancée.

La parité n'affecte pas uniquement le gouvernement lors de sa naissance, mais toute sa vie durant. Kris Deschouwer remarque que, si la combinaison de la parité et du consensus permet de régler toutes les questions en même temps, elle favorise l'amplification des problèmes d'un seul en problèmes de tous, cela pouvant aller jusqu'à la chute du gouvernement.³⁵

Enfin, le rôle de garantie de la parité doit être nuancé, selon Uyttendaele, puisque la procédure du consensus offre déjà une protection suffisante pour toute minorité au sein du conseil des ministres. L'auteur souligne la "portée symbolique" de la règle en consacrant "au niveau supérieur de l'Etat [...] le droit des francophones à bénéficier d'une protection particulière".³⁶ Pourtant, sans minimiser sa valeur symbolique, nous estimons que la parité n'en comporte pas moins une nettement politique, en ce que cette règle favorise la procédure du consensus. En effet, derrière cette obligation d'unanimité négative se cache des rapports de force. Le compromis, clé du consensus, résulte du choc des idées entre les partenaires. Or, la parité entre ministres francophones et néerlandophones permet d'entamer toute discussion sur une base égalitaire, garantie que la seule procédure du consensus n'offre pas. Renforcée par la parité, la prise de décision au consensus au sein du conseil des ministres prend, dès lors, tout son sens.

C. La mesure de l'équilibre linguistique

En 1970, "la raison fondamentale de cette parité était la volonté d'organiser l'équilibre des influences entre les deux communautés"³⁷; de fait, la règle de la parité serait vidée de son sens si la répartition du pouvoir au sein du conseil des ministres était telle qu'une communauté domine l'autre, bien que cet organe soit composé paritaire-ment. Cette crainte nourrit le second axe de cet article: la parité linguistique existe en droit, mais existe-t-il un équilibre linguistique en réalité? Une autre question prolonge cette réflexion, et établit le lien avec l'optique transactionnelle: l'obligation de parité fait fi du rapport démographique, pourtant dans une perspective transactionnelle des mécanismes de rééquilibrage sont utilisés. Ces mécanismes permettent-ils de traduire le poids démographique de chaque communauté?

Afin de répondre à ces deux interrogations, deux modèles sont appliqués à la mesure de ces équilibres linguistiques: le modèle des points et le modèle du poids des portefeuilles ministériels.

34. Cette loi (19.III.2004, M.B. 23.IV.2004) a été soutenue par le M.R., le P.S. et le S.P.a/SPIRIT, partis de la majorité, ainsi que par le C.D.H. et ECOLO, dans l'opposition. Le V.L.D. a voté contre ainsi que le C.D.&V. et le V.B. La loi n'a donc pas reçu le support d'une majorité de membres du groupe linguistique néerlandais.

35. DESCHOUWER K., *The termination of coalitions in Belgium*, *Res Publica*, 1994, n° 1, p. 48.

36. UYTTENDAELE M., *op. cit.*, p. 346.

37. STEXHE (de) P., *op. cit.*, p. 201.

D. Le modèle des points

Le premier modèle, repris à la pratique politique qui s'est développée dans les années 80,³⁸ attribue des points aux fonctions gouvernementales: trois points au poste de premier ministre, deux pour un ministre et un seul pour chaque secrétaire d'Etat.³⁹ En outre, le poste de commissaire européen ainsi que chaque président d'assemblée compte comme un ministre. Toutefois, nous limitons le modèle aux fonctions gouvernementales car, dans le cadre de notre étude, l'extension aux fonctions hors exécutif ne semble pas pertinente.⁴⁰ Ce système de points, prenant en considération les secrétaires d'Etat "permet en théorie de contourner, au sein des postes les plus importants du système politique, le principe de la parité linguistique".⁴¹ Ce modèle, par contre, puisqu'il élargit la répartition des points à des fonctions non ministérielles *stricto sensu*, ne permet pas de refléter, le cas échéant, un déséquilibre dans l'attribution des portefeuilles ministériels. En effet, tout ministre vaut deux points, quelle que soit l'importance de sa charge. C'est pourquoi, nous avons entrepris la tâche de construire notre propre modèle du poids des portefeuilles ministériels.

E. Le modèle du poids des portefeuilles ministériels

La mise au point d'un modèle permettant d'évaluer l'importance des portefeuilles ministériels est parsemée d'embûches. La première est la subjectivité inhérente à ce type de mesure. Le choix des critères de la détermination du poids des portefeuilles constitue la deuxième difficulté. Une objectivation du poids des portefeuilles semble possible via la sélection de trois critères. A côté d'un critère objectif, le budget des départements ministériels, un double critère subjectif vient supporter le modèle: la cotation des portefeuilles par des hommes et femmes politiques et par des observateurs de la vie politique. Le but poursuivi est de dégager un ordre d'importance entre des grands, des moyens et des petits portefeuilles. Enfin, la période étudiée sera limitée aux dix-huit dernières années. Ce choix assure une certaine continuité puisque la période débute avec la fédéralisation de dossiers importants et regroupe des gouvernements stables, composés de partenaires différents.

38. Voyez DUMONT P. et WINTER (De) L., La formation et le maintien des gouvernements (1946-1999), *Courrier hebdomadaire*, C.R.I.S.P., n° 1664, 1999, p. 38-41; DELPEREE F., *Chroniques de crise 1977-1982*, Bruxelles, C.R.I.S.P., 1983, p. 117, note n° 16.

39. Le tableau 3, *infra*, applique ce modèle aux six derniers conseils des ministres.

40. Chaque rôle linguistique reçoit une présidence d'assemblée – ce qui assure un équilibre linguistique – et le poste de commissaire européen n'entre dans la répartition des influences que lorsqu'il est vacant.

41. DELPEREE F., *Courtes crises*, J.T., 1999, p. 640.

1. Un critère objectif: le budget des départements

A partir des quinze derniers budgets des voies et moyens, il est possible d'attribuer un indice à chaque département ministériel représentant le poids budgétaire de ceux-ci (tableau 1). En effet, en calculant la moyenne des budgets départementaux,⁴² on obtient des valeurs moyennes qui s'étalent de 9,919 à 6219,241 millions EUR. Afin de prendre en compte cette grande différence entre les extrêmes, nous utilisons la formule du logarithme.⁴³ Effectuant cette opération, les valeurs ne s'étendent plus que de 2,294 à 8,735. Cette formule permet également – après pondération via la division par la moyenne – de rendre les indices obtenus comparables avec les cotes du critère subjectif (tableau 1, troisième colonne et tableau 3).

Tableau 1. Modèle des poids et budgets des départements.

Budget des départements	Moyenne(Mios EUR)	Log	Indice pondéré
Environnement	9.92	2.29	0.4
Premier ministre	50.52	3.92	0.6
Commerce extérieur	50.78	3.93	0.6
Budget	100.58	4.61	0.7
Agriculture	252.07	5.53	0.9
Affaires étrangères	256.95	5.55	0.9
Fonction publique	295.96	5.69	0.9
Intérieur	353.26	5.87	1.0
Economie	414.49	6.03	1.0
Politique scientifique	488.54	6.19	1.0
Classes moyennes	564.95	6.34	1.0
Coopération au développement	573.95	6.35	1.0
Emploi/travail	714.02	6.57	1.1
Justice	967.28	6.87	1.1
Santé Publique	1348.02	7.21	1.2
Finances	1578.02	7.36	1.2
Défense	2506.40	7.83	1.3
Transports/communications	2609.70	7.87	1.3
Affaires sociales	6133.14	8.72	1.4
Pensions	6219.24	8.74	1.4

42. En francs – euros – courants. Dans le cadre de ce modèle, cela ne pose toutefois pas problème puisque la comparaison se fait entre les départements et non entre les budgets d'un même département année après année.

43. En méthodologie quantitative, la formule du logarithme naturel est utilisée lorsque des "outliers" apparaissent dans le modèle et que la représentation graphique des données montre une courbe exponentielle. La transformation logarithmique permet d'atténuer la distance entre le minimum et le maximum. Dans notre cas, la représentation graphique des budgets dévoile une telle courbe, d'une part, et le budget des Affaires sociales et le budget des Pensions sont deux "outliers", d'autre part. Pour deux exemples de l'utilisation de la formule du logarithme naturel, voyez Erik S. et Herron E.S., "Going It Alone? Strategic Entry under Mixed Electoral Rules", *American Journal of Political Science*, Vol. 49, No. 1, 2005, pp. 16-31; Kahn J.R. et Udry J.R., "Marital Coital Frequency: Unnoticed Outliers and Unspecified Interactions Lead to Erroneous Conclusions", *American Sociological Review*, Vol. 51, No. 5, 1986, pp. 734-737.

2. Un double critère subjectif: l'attribution de cotes

Onze femmes et hommes politiques ainsi que onze observateurs de la vie politique ont attribué une cote à chaque portefeuille ministériel.⁴⁴ Chaque évaluateur disposait d'une échelle de points allant de 0 à 10 – où 10 représentait l'importance la plus grande (tableau 2, première et deuxième colonne). De plus, l'abstention était possible et aucun critère d'évaluation n'était donné. Pour rendre les données strictement comparables, chaque cote d'une même personne est divisée par la moyenne de l'ensemble des cotes attribuées par cette personne. Cette méthode permet de prendre en compte l'utilisation différente de l'échelle de cotation. En effet, l'importance d'un portefeuille peut varier si une personne n'utilise que des valeurs situées entre 6 et 9 alors qu'une autre attribue des points de 1 à 10. Les cotes ainsi pondérées sont dès lors strictement comparables. Cela permet finalement de calculer la valeur de chaque portefeuille, grâce au calcul de la moyenne des valeurs attribuées.

Tableau 2. Modèle des poids.

	Hommes et femmes politiques	Obs. de la vie politique	Budget	Indice pondéré	Poids
Affaires étrangères	1.1	1.4	0.9	1.1	11
Affaires sociales	1.1	1.4	1.4	1.3	13
Agriculture	0.7	0.6	0.9	0.7	7
Budget	1.2	1.4	0.7	1.1	11
Classes moyennes	0.8	0.7	1.0	0.8	8
Commerce extérieur	0.7	0.6	0.6	0.6	6
Coopération au développement	0.8	0.6	1.0	0.8	8
Défense	0.9	0.9	1.3	1.0	10
Economie	0.8	1.0	1.0	1.0	10
Emploi/travail	1.0	1.2	1.1	1.1	11
Entreprises publiques	1.0	1.1	1.3	1.1	11
Environnement	0.8	0.7	0.4	0.6	6
Finances	1.2	1.4	1.2	1.3	13
Fonction publique	0.8	0.8	0.9	0.9	9
Intérieur	1.1	1.2	0.9	1.1	11
Justice	1.2	1.3	1.1	1.2	12
Transports/Communications	1.1	1.0	1.3	1.1	11
Pensions	0.9	1.0	1.4	1.1	11
Premier ministre	1.5	1.7		1.6	16
Santé Publique	1.0	1.0	1.2	1.1	11
Politique scientifique	0.8	0.5	1.1	0.8	8

3. La combinaison des critères

La dernière étape de l'élaboration du modèle concerne la combinaison des critères (tableau 2, troisième colonne). Pour ce faire, les trois indices pondérés sont intégrés dans un indice pondéré global en effectuant la moyenne arithmétique. Enfin, celui-ci

44. Douze répondants sont néerlandophones, neuf sont francophones et un est germanophone.

est multiplié par 10 afin d'obtenir la valeur (le poids) de chaque portefeuille ministériel exprimée en nombre entier. Les "poids" suivants ont ainsi pu être dégagés.

Remarquons que, la non-application du critère budgétaire pour la charge de premier ministre est due au caractère non pertinent de l'indice pondéré du budget (0.6). Enfin, bien qu'elle soit importante, la fonction de vice-premier ministre ne reçoit pas de "poids". Deux raisons justifient ce choix: d'une part, depuis 1981, chaque parti de la coalition reçoit un vice-premier ministre; d'autre part, le vice-premier ministre gère un département en tant que tel. Dans le modèle, le poids est donc attribué au département détenu par le vice-premier ministre et non à la fonction de vice-premier.

F. De la parité à l'équilibre linguistique

Dans cette section, nous appliquons le modèle des poids aux six derniers gouvernements (tableau 3). La répartition des influences entre les deux groupes linguistiques au conseil des ministres est au centre de nos investigations. Au-delà de la parité, existe-t-il un équilibre entre le poids des portefeuilles des ministres d'expression française et ceux des ministres d'expression néerlandaise?

Tableau 3. Application du modèle des points et du modèle des poids aux six derniers conseils des ministres. La somme des pourcentages n'égale pas toujours 100 en raison des arrondis.

	Néerlandophones	Francophones
Martens VIII (points)	29	23
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,56	0,44
Martens VIII (poids)	128	102
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,56	0,44
Martens IX (points)	24	21
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,53	0,47
Martens IX (poids)	118	102
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,54	0,46
Dehaene I (points)	18	14
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,56	0,44
Dehaene I (poids)	105	101
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,51	0,49
Dehaene II (points)	19	14
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,57	0,42
Dehaene II (poids)	109	80
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,57	0,42
Verhofstadt I (points)	18	16
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,53	0,48
Verhofstadt I (poids)	115	85
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,57	0,43
Verhofstadt II (points)	19	17
Points: ratio néerlandophones/francophones	0,53	0,47
Verhofstadt II (poids)	114	96
Poids: ratio néerlandophones/francophones	0,54	0,46

La période s'ouvre avec un gouvernement de dix-neuf ministres. Notons, tout d'abord, que certains d'entre eux ont en charge des compétences qui vont être régionalisées lors de la réforme de 1988-1989 – les départements de la Région bruxelloise, de l'Éducation nationale et des Travaux publics. Ces trois portefeuilles ont reçu le poids moyen de 10. Ensuite, sur la base des valeurs dégagées dans notre modèle, on obtient un poids de 128 pour l'ensemble des portefeuilles néerlandophones contre 102 pour les portefeuilles francophones. Si le poids du premier ministre est retiré (16), le ratio "poids communauté/total des poids" se rapproche de l'équilibre à 52/48 en faveur des Flamands. Le dernier exécutif dirigé par Wilfried Martens compte dix-sept ministres. Autre différence avec le gouvernement précédent, la Volksunie n'en fait plus partie. Ce retrait provoque un remaniement de la distribution des portefeuilles. En chiffres, cela donne un poids de 118 pour le nord du pays et de 102 pour le sud du pays. En exceptant le premier ministre, l'équilibre parfait est atteint.

Depuis 1992, seuls quinze ministres siègent au conseil des ministres. Cette réduction de la taille de l'équipe gouvernementale se répercute sur le poids des charges attribuées. De 1992 à 1995, trois ministres reçoivent un portefeuille d'une valeur totale supérieure à 20.⁴⁵ En termes linguistiques, le poids global des départements détenus par des néerlandophones est de 105 et de 102 pour les francophones. Par contre, le rapport s'inverse, si le poids du premier ministre est retiré de l'équilibre (ratio de 47/53). Ce résultat favorable aux partis francophones est largement dû au poids du parti socialiste, qui avec un poids de 66, détient presque un tiers du poids total. La composition du second gouvernement Dehaene donne un poids plus important à la composante flamande de l'exécutif. Le premier ministre compris, le poids néerlandophone s'élève à 109; s'il est exclu du calcul, le ratio (54/46) reste favorable au Nord.

En 1999, Guy Verhofstadt forme une coalition gouvernementale inédite, composée de six partis. Ce nombre important de partenaires influence la répartition des portefeuilles ministériels. Les trois composantes néerlandophones du gouvernement détiennent ensemble un poids de 115, tandis que l'aile francophone obtient un poids de 85. Ce qui donne un ratio de 58/42, qui descend à 54/46 lorsque le premier ministre est déduit du calcul. Au sein du gouvernement Verhofstadt II, un équilibre existe entre ministres d'expression française et néerlandaise, le premier ministre excepté.⁴⁶ Suite au remaniement ministériel de juillet 2004, l'équilibre linguistique est légèrement modifié: le ratio devient 52/48 en faveur des Flamands – premier ministre exclu.

D'une manière générale, si l'on compare la représentation ministérielle des groupes linguistiques avec leur poids électoral respectif au sein de la majorité, les

45. Il s'agit de Guy COËME, ministre des Communications et des Entreprises publiques (22), de Melchior WATHELET, ministre de la Justice et des Affaires économiques (22) et de Louis TOBBACK, ministre de l'Intérieur et de la Fonction publique (20).

46. Un poids de 98 pour les néerlandophones et de 96 pour les francophones (50.5/49.5); en comptant le premier ministre: 54/46.

néerlandophones sortent presque toujours désavantagés de la répartition.⁴⁷ Cette disproportion confirme l'équilibre linguistique qui existe entre le poids des portefeuilles des deux communautés, en particulier lorsque le premier ministre est excepté du calcul. La distribution équitable des influences au sein du conseil des ministres respecte ainsi l'esprit de l'article 99 alinéa 2 de la Constitution: non seulement arithmétique, la parité est également politique.

Avant de tenter d'identifier les tenants et les aboutissants de la répartition des portefeuilles, une précaution méthodologique s'impose. La moyenne du poids total des six gouvernements étudiés s'élève à 209. En d'autres termes, une différence de deux points n'équivaut qu'à 1% du total. Par contre, à titre d'exemple, le poids du portefeuille du premier ministre (16) représente quelque 8% du total.

G. Un équilibre linguistique

Premièrement, le poids du poste de premier ministre est non négligeable. S'il est compté, le poids des portefeuilles néerlandophones atteint au moins 54% du total, s'il en est exclu, l'équilibre linguistique est atteint.⁴⁸ Excepter le premier ministre du calcul de la parité offre donc la possibilité d'adoucir l'effet de celle-ci. Cette exception favorise les partis flamands qui détiennent un monopole de fait sur la chancellerie. La logique transactionnelle se voit ainsi confirmée par le modèle des poids. Deuxièmement, l'obligation juridique de parité linguistique se traduit politiquement en un équilibre du poids des portefeuilles entre ministres néerlandophones et francophones. Troisièmement, parvenir à un équilibre linguistique entre négociateurs lors de la formation de l'exécutif ne pose pas de difficultés majeures. Toutefois, si une des deux communautés devait se sentir lésée par rapport au poids respectif des portefeuilles, soit les représentants de celle-ci au gouvernement pourraient obtenir une redistribution des influences, soit, dès la formation de l'exécutif suivant, ils veilleraient à n'accepter qu'une équipe gouvernementale où le poids de chacun est équilibré. Quatrièmement, la composition de la coalition est déterminée par un grand nombre de variables politiques ou non.⁴⁹ L'importance du critère linguistique varie selon le contexte du moment. Cinquièmement, l'équilibre linguistique – et politique – global s'appuie sur la réalisation de sous-équilibres au niveau de grands "départements". L'étude de cette technique est l'objet de la section suivante.

H. Des équilibres linguistiques

La composition d'un gouvernement se construit sur base d'une répartition des influences idéologiques – entre partis – et linguistiques. A côté du rituel de l'attri-

47. Voyez le tableau 3.

48. A l'exception du gouvernement DEHAENE I: 47/53 (N/F), si le premier est exclu.

49. Voyez DUMONT P. et WINTER (De) L., *op. cit.*

bution des points, les négociateurs veillent à équilibrer linguistiquement et politiquement la distribution des portefeuilles au sein de grands "départements". Généralement, quatre départements sont identifiés dans le discours politique: la représentation de la Belgique à l'extérieur, le département des finances publiques, le département d'autorité et le département socio-économique. En outre, cette "départementalisation" des portefeuilles varie dans le temps et selon les personnes. Enfin, l'alternance à la tête d'un ministère renforce l'équilibre en n'empêchant qu'un rôle linguistique ne monopolise, sauf accord de l'autre communauté, un secteur particulier. Notons que tous les portefeuilles ministériels ne sont pas classés, soit qu'ils sont inclassables, soit que cela ne soit pas nécessaire de le faire (la chancellerie ou la fonction publique, par exemple).

1. La représentation de la Belgique à l'extérieur

Sont considérés dans ce département, les Affaires étrangères, la Coopération au développement et le Commerce extérieur. Le premier ministre est quelquefois compris dans cet équilibre. De 1988 à 1999, les Affaires étrangères et la Coopération au développement sont détenues par des ministres flamands, le Commerce extérieur reste dans des mains francophones. Sous le premier gouvernement de Guy Verhofstadt, le département des Affaires étrangères revient au francophone Louis Michel. En juillet 2004, suite au départ de ce dernier, la représentation de la Belgique à l'extérieur a été modifiée. Les Affaires étrangères ont été attribuées au V.L.D. qui en échange a laissé au M.R. la Coopération au développement. Le Commerce extérieur est resté aux mains d'un ministre libéral flamand. Ainsi, les libéraux détiennent tous les portefeuilles à visibilité internationale, dont celui de premier ministre. Ce n'est donc pas un équilibre parfait qui est recherché.

2. Les finances publiques

Depuis 1981, les portefeuilles du Budget et des Finances sont invariablement répartis entre un ministre francophone et un ministre néerlandophone. Par ailleurs, les personnes interrogées remarquent que le poids des Finances est supérieur à celui du Budget,⁵⁰ c'est pourquoi le ministre en charge de celui-ci reçoit souvent des compétences supplémentaires.

3. Le département d'autorité

Parallèlement au département des finances publiques, le département d'autorité est généralement scindé: l'Intérieur et la Justice se répartissent entre les deux rôles linguistiques. Ainsi, de 1988 à 1995, Melchior Wathelet est à la tête du ministère de la Justice, tandis que Louis Tobback est en charge de l'Intérieur. Ensuite, ces deux portefeuilles sont passés d'une communauté à l'autre.

50. Ce qui est confirmé par le modèle des poids: les Finances valent 13 et le Budget 11.

4. Le département socio-économique

A l'inverse des deux précédents, le contenu de ce département ne fait pas l'objet d'un accord unanime. Voyons, empiriquement, si une tendance peut être dégagée dans la répartition des portefeuilles attachés à cette catégorie aux contours incertains. Sous les deux derniers gouvernements Martens, les Affaires économiques, l'Emploi et le Travail sont dans les mains de ministres néerlandophones, tandis que les Affaires sociales et les Pensions reviennent à des ministres francophones. L'attribution d'un secrétariat d'Etat à chaque communauté vient parfaire l'équilibre linguistique au sein du département socio-économique *sensu stricto*. Pris dans une acception plus large font aussi partie de ce groupe les Communications, les Classes moyennes, les Petites et Moyennes Entreprises, l'Agriculture et l'Environnement. Dans la première équipe de Jean-Luc Dehaene, les socialistes francophones dominent la répartition des portefeuilles socio-économiques *sensu lato* avec un poids total de 52, contre 37 pour les partis néerlandophones. La composition de la seconde équipe modifie cette distribution. Les portefeuilles de la Santé publique, de l'Environnement, des Pensions ainsi que l'Emploi et le Travail reviennent au nord du pays; le Sud, quant à lui, garde l'Economie, les Télécommunications, le Transport et les Affaires sociales. Enfin, depuis 1999, le grand département socio-économique est dominé par les partis flamands (poids 67 (N) contre 40 (F), jusqu'en 2003; depuis 2003, 72 contre 50).

En conclusion, lors de la formation du gouvernement fédéral, les négociateurs poursuivent un double objectif: équilibrer la répartition des portefeuilles à la fois entre les partis – en tenant compte de la représentation parlementaire de chaque partenaire – et les communautés. Selon le contexte politique, les portefeuilles envisagés, les partis et les personnes, l'attention est portée plus particulièrement tantôt sur l'aspect linguistique tantôt sur l'aspect politique. En fait, la répartition idéologique des postes ministériels fait l'objet d'une plus grande vigilance de la part des partis. Par contre, l'aspect linguistique n'entre véritablement en considération qu'en cas de déséquilibre manifeste. S'il n'existe aucune règle formelle dictant la manière de répartir équitablement les charges gouvernementales, un certain nombre de lignes de conduite et de techniques sont identifiables. Tout d'abord, la poursuite de sous-équilibres au sein de grands départements permet de construire les bases d'un compromis global. Ensuite, l'attribution des secrétariats d'Etat intervient pour compenser un parti ou une communauté qui souffrirait d'une sous-représentation. Enfin, ces différents équilibres sont dynamiques, appelés à être modifiés fréquemment car ils sont le fruit de rapports de force qui, eux aussi, évoluent constamment. Cet aspect évolutif de la répartition du pouvoir entre francophones et néerlandophones reflète la flexibilité décrite par la théorie consociative. Ainsi au cœur d'un mécanisme d'inspiration fédérale inscrit constitutionnellement, on retrouve la dynamique consociative.

I. Parité et proportionnalité

Nous venons de montrer la répartition équilibrée des charges gouvernementales. Cependant, cette analyse vaut uniquement pour les relations entre ministres. C'est pourquoi nous élargissons notre étude au gouvernement dans son ensemble en appliquant le modèle des points (tableau 3).

Le gouvernement Martens VIII totalise 52 points qui se répartissent en 29 points pour les partenaires flamands de la coalition et 23 pour les francophones. En effectuant le rapport entre les points respectifs des communautés et les points totaux (52 points), on obtient un ratio de 56/44 en faveur des Flamands. En termes démographiques, la Flandre n'est pas représentée à la tête de l'Etat à concurrence de la taille de sa population. Toutefois, la parité linguistique entre ministres est nuancée dès lors que l'on inclut dans le calcul le chef du gouvernement et les secrétaires d'Etat. Ces deux fonctions permettent de compenser l'effet de la parité. La composition du dernier gouvernement de Wilfried Martens atténue moins l'effet de la parité: ratio 53/47. La raison se situe dans la distribution égalitaire des secrétariats d'Etat: cinq par rôle linguistique.

La limitation du nombre de ministres à quinze implique que les deux communautés doivent se partager 31 points. Chacune reçoit ainsi au moins 14 points, les trois derniers étant attribués à celle du chef du gouvernement. Avec un unique secrétaire d'Etat d'expression néerlandaise, le gouvernement Dehaene I totalise 32 points: 18 pour les néerlandophones et 14 pour les francophones (ratio 56/44). La composition de la seconde équipe reflète presque le poids démographique de la Flandre puisque le ratio devient 58/42, illustrant ainsi la logique transactionnelle. Dès leur formation, les gouvernements de Guy Verhofstadt se distinguent des précédents. En effet, les secrétaires d'Etat d'expression française sont plus nombreux que leurs homologues d'expression néerlandaise. Entre 1999 et 2003, la composante néerlandophone du gouvernement dispose de 18 points et la francophone de 16 points (ratio 53/47). Le deuxième gouvernement Verhofstadt voit également une différence de deux unités entre les deux communautés (ratio identique).

J. Transaction et équilibre

Patrick Dumont et Lieven De Winter remarquent que *"la distribution des portefeuilles est largement influencée par l'exigence de parité linguistique, de telle sorte qu'elle provoque une sur-représentation des partis francophones que la non-prise en compte du premier ministre, la nomination de secrétaires d'Etat flamands [et] l'instauration de la règle de pondération ne parvient pas toujours à effacer"*.⁵¹ Similairement, l'application combinée des deux modèles à la thématique de la parité linguistique nous amène aux conclusions suivantes. En premier lieu, la parité entre ministres est compensée

51. DUMONT P. et WINTER (De) L., *op. cit.*, p. 39.

par l'exclusion du premier ministre et des secrétaires du calcul du système paritaire. Ensuite, l'importance de cette contrepartie varie selon le contexte politique. Enfin, la répartition des portefeuilles ministériels est le fruit d'un compromis qui respecte un équilibre politique et linguistique.

V. Les enjeux politiques de la parité linguistique

A. Le premier ministre

L'article 99, alinéa 2 de la Constitution coordonnée offre la possibilité d'excepter le premier ministre de la parité entre ministres francophones et néerlandophones. Lorsqu'en 1970 la majorité néerlandophone accorde à la minorité francophone diverses protections dont la parité linguistique au sein du conseil des ministres, il est décidé de permettre l'exception du premier ministre dans ce calcul.⁵² D'un point de vue politique, cette marge de manœuvre permet de compenser la parité – défavorable aux néerlandophones en termes démographiques – par l'octroi d'un ministre surnuméraire, le premier en l'occurrence. Alors que les deux seuls premiers ministres francophones de l'après 1970 ont été inclus dans le calcul de la parité, les six premiers ministres néerlandophones en ont été exclus, à deux exceptions près.⁵³ Ainsi, le nord du pays détient un monopole de fait sur la chancellerie. Tout d'abord, l'argument du nombre justifie ce monopole. Par ailleurs, la pratique politique montre que le parti le plus populaire du pays – en voix ou en sièges au Parlement – ou vainqueur des élections a la main dans la formation d'un gouvernement. Ceci explique la prédominance flamande sur la chancellerie en général, celle du C.V.P. en particulier.

Si l'asexualité linguistique des premiers ministres reste une fiction,⁵⁴ elle n'en demeure pas moins acceptée – bien que parfois critiquée – par une majorité de néerlandophones et de francophones. Néanmoins, un double risque guette tout premier ministre: la perte de légitimité en cas de soutien réitéré à sa communauté ou, au contraire, l'isolement au sein de celle-ci s'il prend des décisions ressenties comme favorisant les intérêts de l'autre communauté. L'équilibre est dès lors très subtil. En termes politiques, la mutation d'un ministre 'sexué' linguistiquement en un premier ministre 'asexué' ne soulève pas d'objection. La fonction même de chef du gouvernement exige cette transformation afin qu'il puisse sortir du débat communautaire pour en devenir l'arbitre.⁵⁵ Cependant, le facteur électoral ne peut être négligé dans l'analyse de l'asexualité des premiers ministres. En effet,

52. Voyez *supra* "L'article 86 bis".

53. Voyez *supra* "La portée juridique de la règle".

54. CLAES W., Vice-Premiers en kernkabinetten. Een evaluatie van deze innovaties, *Res Publica*, 2000, n° 1, p. 33.

55. Voyez DEHAENE J. L., De (on)macht van de Eerste Minister. Een a-wetenschappelijke ervaringsbenadering, *Res Publica*, 2000, n° 1, pp. 23-32.

ceux-ci ne sont redevables électoralement que devant une seule communauté. Le chef de l'exécutif ne peut donc jamais totalement se départir de son appartenance linguistique.

B. Les vice-premiers ministres

Dans le paysage politique belge, la notion de vice-premier ministre renvoie aux fractions idéologiques et linguistiques au sein du gouvernement fédéral. La fonction apparaît dans les années de l'après-guerre. Certains auteurs voient en Gaston Eyskens, Albert Devèze et Henri Liebaert les premiers vice-premiers ministres; bien que le *Moniteur belge* ne mentionne nullement ce titre.⁵⁶ Ce n'est qu'à partir de 1961 que le titulaire de la fonction porte ledit titre. Si, à l'origine, sa raison d'être était la composition pluripartite des gouvernements belges, le dualisme linguistique a renforcé l'importance de celle-ci. Outre sa position à la tête d'un département, le vice-premier ministre est également chef de file de son parti au gouvernement et porte-parole de son groupe linguistique. Depuis 1981, chaque composante, y compris la formation du premier ministre, voit ses intérêts défendus par un vice-premier ministre.⁵⁷ Ces personnalités politiques ne sont pas tenues de se comporter en 'asexués' linguistiques. Bien au contraire, elles incarnent leur communauté et en défendent les intérêts, d'autant plus librement qu' "[elles] ne sont investies d'aucune responsabilité officielle".⁵⁸ Le groupe formé par le premier ministre et les vice-premiers ministres également connu sous le nom de "kern", "constitue à la fois la tête et une réduction du gouvernement".⁵⁹

L'expression de cabinet restreint ou 'kerncabinet' est consacrée en 1966. A cette époque-là, ce lieu de préparation et de décision, au sommet de l'exécutif, met en présence autant de ministres d'expression néerlandaise que d'expression française, le premier ministre excepté. Bien que la composition linguistique du kern soit susceptible d'adaptation par chaque gouvernement, le schéma paritaire – le premier ministre excepté – est généralement conservé.⁶⁰ Ainsi, le groupe réunissant la tête du gouvernement respecte le principe de la parité linguistique appliqué au conseil des ministres dans son ensemble, malgré l'absence d'obligation juridique.

56. LUYKX T. et PLATEL M., *Politieke geschiedenis van België van 1944 tot 1985*, Anvers, Kluwer rechtswetenschappen, 1985⁵.

57. Néanmoins, ni Magda ALVOET (AGALEV) ni Rik DAEMS (V.L.D.) au sein du premier gouvernement de Guy VERHOFSTADT ne reçoivent le titre bien qu'ils siègent au kern.

58. DELPEREE F., *op. cit.*, 2000, p. 483.

59. UYTENDAELE M., *op. cit.*, 2001, p. 350.

60. CLAES W., *op. cit.*, p. 40.

C. Les secrétaires d'Etat

Les secrétaires d'Etat ne faisant pas partie du conseil des ministres, ils ne sont pas soumis à la parité linguistique.⁶¹ Appliquant le modèle des points, on observe que, depuis 1970, seuls quatre exécutifs reposent sur un équilibre linguistique en termes de points. Il s'agit des trois cabinets emmenés par les francophones Edmond Leburton et Paul Vanden Boeynants, et du deuxième gouvernement de Wilfried Martens. Pour les trois premiers, la nomination d'une majorité de secrétaires d'Etat flamand compense les trois points attribués au premier ministre. Le cas du gouvernement Martens II est exceptionnel à plus d'un titre. Outre l'inclusion du premier ministre dans le calcul de la parité linguistique, il repose sur une égalité complète entre les secrétaires d'Etat des deux rôles linguistiques. Un tel équilibre ne s'est produit que six fois. Dans tous les autres cas, les membres d'expression néerlandaise dominaient en nombre les membres d'expression française du gouvernement. Par conséquent, renforcée par la différence créée par l'exception du premier ministre dans le système paritaire, la moyenne des ratios "total d'un groupe linguistique sur le total des points" (54/46) profite largement au nord du pays.⁶² Ainsi, les effets de l'application de la règle de la parité linguistique au sein du conseil des ministres ont été atténués par la nomination en plus grand nombre de secrétaires d'Etat flamands.⁶³

Toutefois, sans aucune modification constitutionnelle, le conseil des ministres est, depuis 1999, ouvert aux secrétaires d'Etat.⁶⁴ Cette invitation permanente résulte de la négociation pour la formation du premier gouvernement de Guy Verhofstadt. En effet, les partis écologistes représentés par un seul ministre ont demandé l'entrée au conseil des secrétaires d'Etat. Auparavant, ces derniers participaient fréquemment aux délibérations du conseil des ministres, sur une base fonctionnelle – lorsqu'un des points à l'ordre du jour concernait leurs attributions. L'obligation de parité au sein du conseil des ministres pourrait ainsi être contournée. Cependant, la désignation des secrétaires d'Etat, depuis lors, a évolué par rapport aux gouvernements précédents. En effet, les francophones ont obtenu plus de secrétariats d'Etat que les néerlandophones. Les raisons de ce changement sont à chercher dans des facteurs politiques et non linguistiques. En effet, les secrétaires d'Etat sont donnés aux partis défavorisés dans la répartition des influences.⁶⁵ En conclusion, l'entrée des secrétaires d'Etat au conseil des ministres ne soulève pas d'objections politiques. D'une part, l'ouverture a été acceptée par tous les partis

61. Art. 104 Const. coord. Voyez *supra* "L'article 86 bis".

62. Sur base des totaux du tableau 3.

63. Le ratio est de 59/41 (N/F): 100 néerlandophones pour 69 francophones.

64. Voyez également GOEDERTIER G. et VANDE LANOTTE J., *Inleiding tot het publiekrecht – Overzicht publiekrecht*, Bruges, Die Keure, 2003⁴, p. 723.

65. De même, les commissaires du gouvernement (apparus sous le premier exécutif de Guy VERHOFSTADT) permettent de rééquilibrer le poids de chaque parti.

en 1999 et reconduite en 2003. D'autre part, si cette situation avait mis en péril les intérêts d'une communauté, celle-ci n'aurait pas manqué de réagir en refusant la composition de la coalition ou en demandant le rééquilibrage des forces pendant l'existence du gouvernement. Remarquons que la composition des deux derniers gouvernements (et désormais *de facto* des conseils des ministres) respecte la parité linguistique entre les membres d'expression néerlandaise et d'expression française. Néanmoins, nous ne pouvons affirmer qu'il y ait un lien entre l'entrée des secrétaires d'Etat au conseil des ministres et l'application de la parité linguistique au gouvernement.

VI. Conclusions

Au sein du conseil des ministres, la parité règne entre les membres d'expression néerlandaise et d'expression française. De pratique, la parité est devenue, en 1970, une obligation constitutionnelle. Trente-six ans plus tard, la parité se traduit politiquement en un équilibre linguistique dans la répartition des portefeuilles ministériels. Le modèle des points ainsi que le modèle des poids ont confirmé cette distribution équilibrée. Par ailleurs, la parité linguistique constitue le résultat d'un jeu à somme positive qui profite à chaque groupe linguistique. Les néerlandophones reçoivent le poste de premier ministre ainsi qu'un plus grand nombre de secrétariats d'Etat afin de compenser la disproportion entre leur poids démographique et leur représentation ministérielle. Les francophones, quant à eux, jouissent au sommet de l'Etat d'une sur-représentation qui place leurs représentants sur un pied d'égalité avec leurs homologues flamands dans la gestion du pays. Cette dernière prend place dans un respect mutuel qui est d'autant plus important que la seule sanction d'une rupture de la parité réside dans la sanction politique, en d'autres mots la confrontation.

Deux derniers points doivent encore être discutés: l'un méthodologique – la valeur du modèle des poids – et l'autre politique – l'éventualité d'un premier ministre francophone. Le modèle des poids a été développé afin de mesurer l'éventuel équilibre linguistique au sein du conseil des ministres. La principale faiblesse d'un tel modèle est l'absence de la dimension évolutive. Afin d'éviter cet écueil, d'une part, le critère objectif – budget des départements – repose sur l'agrégation des budgets de ces quinze dernières années et, d'autre part, le modèle s'appuie sur l'évaluation par des femmes et hommes politiques ainsi que par des observateurs politiques. De plus, l'objectif de ce modèle d'analyse n'est pas de mesurer le poids absolu des portefeuilles ministériels, mais plutôt de mesurer le poids relatif de ceux-ci puisque l'équilibre politique et linguistique se construit autour de portefeuilles de poids équivalents. Par ailleurs, il serait intéressant de mettre à jour ce modèle gouvernement après gouvernement afin de prendre en compte l'éventuelle évolution du poids des portefeuilles.

Depuis 1970, le premier ministre est généralement d'expression néerlandaise.⁶⁶ L'argument du nombre et de la puissance économique combiné au poids des partis politiques flamands offre un avantage manifeste au nord du pays. Toutefois, bien que les néerlandophones constituent toujours la majorité de la population, sous la législature 2003-2007, les deux grands partis francophones – P.S. et M.R. – rivalisent en nombre de sièges – mais non en termes de voix – avec le premier parti néerlandophone, alors le V.L.D. Cette redistribution des forces politiques permettrait aux partis francophones de revendiquer le poste de premier ministre sur la base de l'importance de leur groupe parlementaire. Outre, remplir l'obligation *sine qua non* de bilinguisme, l'entrave la plus plausible à la candidature d'un francophone à la chancellerie se situe au niveau des négociations pour la formation d'une équipe gouvernementale. D'une part, depuis l'inscription constitutionnelle de la parité, le premier ministre francophone a toujours été inclus dans le calcul de cette parité. D'autre part, en termes de répartition des portefeuilles, le parti du chef du gouvernement ou les partenaires francophones, dans leur ensemble, risqueraient de payer le prix d'un premier issu de leur communauté.

Afin d'étudier ce risque pour le parti du premier ministre, nous appliquons le modèle des points et le modèle du poids aux six derniers gouvernements.⁶⁷ En fait, nous vérifions si la représentation gouvernementale réelle est équivalente à la représentation potentielle de chaque parti,⁶⁸ en général, celui du premier en particulier. L'étude de ces six gouvernements ne montre pas que le parti du premier ministre "paye le prix" pour obtenir ce poste. Par ailleurs, la disproportion entre la représentation réelle et potentielle pour les partis flamands est partiellement due à l'application du système paritaire. A l'inverse, les partis francophones profitent de cet effet. Pour le surplus, les situations varient avec les exécutifs, alors que le C.V.P. de Wilfried Martens est défavorisé, le V.L.D. de Guy Verhofstadt sort gagnant des négociations. Ainsi, le parti du premier ministre ne pâtit pas nécessairement de la situation. Au final, ce serait aux négociateurs gouvernementaux de décider d'éventuelles compensations. On peut imaginer l'inclusion du premier ministre dans les sept ministres francophones, un plus grand nombre de secrétaires d'Etat néerlandophones. Egalement, des avancées institutionnelles – vers plus de "(dé)fédéralisation" – pourraient constituer une autre contrepartie, bien que de telles revendications soient portées sans la nomination d'un premier ministre francophone. Une autre compensation – peu probable, cependant – pourrait se trouver dans la désignation d'un néerlandophone comme ministre-président de la Région de Bruxelles-Capitale. L'opportunité d'un premier ministre francophone doit donc être évaluée à la lumière d'un calcul coûts-bénéfices, en tenant compte de l'évolution constante des termes de celui-ci.

Finalement, l'étude de la parité linguistique démontre que la pratique politique est plutôt constructive et dynamique. La rigidité de la règle juridique s'atténue au

66. Voyez *supra* "Les enjeux politiques de la parité linguistique".

67. Voyez *supra* le tableau 3.

68. La représentation réelle: points ou poids du parti/total des points ou du poids du gouvernement. La représentation potentielle: sièges du parti/total des sièges de la majorité.

contact de la vie politique. Ainsi, l'évolution de la composition du conseil des ministres – avec son ouverture aux secrétaires d'Etat –, modifie implicitement le contenu de la règle inscrite à l'article 99, alinéa 2 de la Constitution sans, cependant, soulever d'objections politiques. L'étude de la parité linguistique au sein du conseil des ministres est révélateur de la complexité de la Belgique: bâtie sur un entrelacs de compromis et d'équilibres formant un tout, en évolution constante. La réalité belge trouve un écho théorique dans la combinaison des théories consociative et du fédéralisme. Si depuis 1993 la Belgique a officiellement embrassé le fédéralisme, son système fédéral n'en demeure pas moins emprunt d'inspiration consociative – les deux n'étant point mutuellement exclusif. La règle de la parité linguistique au sein du conseil des ministres illustre cette combinaison des deux cadres théoriques. Par ailleurs, ce fédéralisme consociatif constitue une piste à explorer dans la compréhension du système politique belge et pourrait générer des pistes d'amélioration de celui-ci.

NAFTA *versus* NAALC: de mediërende rol van de sociale clausule ten aanzien van de effecten van vrijhandel

Montserrat González GARIBAY
Instituut voor Internationaal en Europees Beleid
K.U.Leuven

Het proces van handelsliberalisering, dat gedefinieerd kan worden als het opheffen van kwantitatieve of kwalitatieve barrières op het verkeer van goederen en diensten,¹ heeft sinds de naoorlogse periode een zekere mate van institutionalisering gekregen, vanuit de overtuiging dat vrijhandel dé weg is tot welvaartsverhoging. We onderscheiden hierin twee complementaire sporen: een verbreding via de Wereld Handelsorganisatie (WTO),² met steeds meer landen die deelnemen aan het multilaterale vrijhandelsregime, en een verdieping via regionale handelsovereenkomsten, zoals het North American Free Trade Agreement (NAFTA) en de Mercado Común del Sur (MERCOSUR). De tweede vorm van integratie veronderstelt een enorme toename van de interacties tussen de handelspartners, met meer omvangrijke effecten dan het multilaterale spoor.

Of het de positieve of negatieve effecten van vrijhandel zijn die doorwegen, is onduidelijk. De welvaart die de vrijhandelsdoctrine verkondigt blijkt namelijk niet symmetrisch te zijn verdeeld tussen de staten. De handelsstromen zouden vooral tussen de meer geïndustrialiseerde staten vloeien, wat zich zou weerspiegelen in verschillen in de BNP-groei.³

Buiten deze interstatelijke asymmetrie is er ook sprake van ongelijkheid binnen de staten. Vrijhandel benadeelt met name de zwakkere bevolkingsgroepen. Hierbij staan de etnoculturele dimensies centraal. Binnen die dimensies bevinden

Deze bijdrage is gebaseerd op de verhandeling 'Het NAALC: een leeuw zonder tanden? Analyse van de gendereffecten van het parallelle akkoord van NAFTA over arbeidsrechten', geschreven onder de deskundige en gewaardeerde begeleiding van Prof. Dr. Bart Kerremans.

1. WTO, *Understanding the WTO*, 11.11.2005, http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/understanding_e.doc (WWW)
2. Om verarring te vermijden met de engelstalige afkorting van de Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO) wordt hier de term Wereld Handelsorganisatie als WTO afgekort.
3. MILANOVIC, B., The two faces of globalization: against globalization as we know it. *World Development*, 31, 2003, pp. 667-683.

zich de genderverschillen.⁴ De bestendiging van de traditionele rolpatronen zorgt voor een teveel aan laaggeschoolde arbeidskrachten in arbeidsintensieve, laagbetaalde sectoren.⁵

Om deze asymmetrieën aan te pakken werden er allerlei acties ondernomen, waaronder het opnemen van sociale clausules in vrijhandelsverdragen. Deze clausules zijn bepalingen die niet-commerciële elementen bevatten, zoals arbeidsrechten, en die een zekere conditionaliteit impliceren.⁶ Welke die arbeidsrechten zijn, kan in de praktijk sterk variëren.⁷ Voorbeelden zijn het verbod op kinder- en dwangarbeid en het recht om vakbonden op te richten.

Een sociale bepaling gekoppeld aan een vrijhandelsverdrag kan vorm krijgen in een regionale dan wel multilaterale context. De mogelijkheden op multilateraal vlak blijven tot nu toe ongerealiseerd omwille van de divergerende preferenties van de WTO-lidstaten. De regionale benadering wordt echter reeds toegepast in de vrijhandelsakkoorden van zowel de EU als de VS met ontwikkelingslanden.⁸

De koppeling van de sociale clausule aan de vrijhandelsverdragen roept meteen de vraag op of die sociale clausule de intrastatelijke asymmetrieën die vrijhandel veroorzaakt of bestendigt effectief afremt. Om ze te beantwoorden wordt in dit onderzoek de genderdimensie gekozen. Deze wordt bekeken op basis van verschillende theorieën die in een eigen model worden gebracht, binnen de traditie van de Internationale Politieke Economie. De toetsing van dat model gebeurt aan de hand van een gevalstudie, met name de Mexicaanse kledingindustrie⁹ in het kader van NAFTA, en dat zowel kwantitatief als kwalitatief.

De keuze voor Mexico wordt gerechtvaardigd aan de hand van de wezenlijke kenmerken van NAFTA. Dit handelsverband veronderstelt een diepgaande handelsliberalisering in een ontwikkelingsland. De assemblage van kleding is één van de pijlers van die liberalisering,¹⁰ en tevens een van de meest 'vrouwelijke' industrietakken in de Mexicaanse economie.¹¹

4. BENERÍA, L., Introducción. La mujer y el género en la economía: un panorama general, pp. 23-74 in P. de Villota (red.), *Economía y género. Macroeconomía, política fiscal y liberalización. Análisis de su impacto sobre las mujeres*. Barcelona, Icaria, 2003.
5. JOEKES, S., *Trade-related employment for women in industry and services in developing countries. Occasional paper 5*. Geneva, UNISD, 1995; ÇAGATAY, N., *Trade, gender and poverty*. New York, UNDP, 2001.
6. SERVAIS, J.-M., The social clause in trade agreements: wishful thinking or an instrument of social progress? *International Labour review*, 128, 1989, p. 431.
7. TSOOGAS, G., Labor Standards in International Trade Agreements: An Assessment of the Arguments. *International Journal of Human Resource Management*, 10, 1999, p. 353.
8. GRYNBERG, R., & QALO, V. Labour Standards in US and EU Preferential Trade Agreements. *Journal of World Trade*, 2006, 40, pp. 619-653.
9. Bij gebrek aan een specifiekere term duidt 'kledingindustrie' in dit onderzoek slechts de assemblage van kleding aan. De productie en kleuring van weefsels wordt buiten beschouwing gelaten.
10. USCensusBureau, *US Imports of Textiles, Textile Products and Apparel, Top Trading Partners*, 10.05.2006, <http://www.census.gov/foreign-trade/statistics/country/sreport/country.xls> (www).
11. CARDERO, M.E., Empleo femenino y comercio exterior en la industria textil y del vestido, pp. 39-48, in M.E. Cardero (red.), *El impacto del TLC en la mano de obra femenina en México*. México, DF, UNIFEM, 1999.

De methodologie steunt allereerst op statistische analyses; een studie van de macro-economische effecten van handel impliceert het gebruik van cijfermatige gegevens. Een eventuele overkwantificering wordt evenwel gecompenseerd door het gebruik van een kwalitatieve analyse van de sociale clausule aan de hand van beleidsbronnen.

Vooreerst wordt de theoretische achtergrond beschreven. Vervolgens komt het model aan bod. Hierna wordt de methodologie uiteengezet. Het model wordt kwantitatief en kwalitatief getoetst in respectievelijk secties 3 en 4. Ten slotte worden de belangrijkste bevindingen geformuleerd.

1. Theoretische achtergrond

Ondanks het feit dat er talrijke werken bestaan die de genderproblematiek behandelen, worden er in de literatuur op het gebied van de Internationale Politieke Economie geen theoretische modellen voorgesteld die én de sociale clausule én handelscomponenten integreren. Wat de sociale clausule in Mexico betreft zijn er een beperkt aantal beschrijvende analyses verschenen,¹² waar echter het toetsen van concrete hypotheses niet aan bod komt.

Bijgevolg wordt er een eigen kader ontwikkeld, met vooral een exploratorisch karakter. Het verklaringsschema begint met het Heckscher-Ohlin handelsmodel (H-O), dat uitgebreid wordt met inzichten uit de micro-economie, de sociologie, de genderstudies en het politiek-wetenschappelijke institutionalisme.

H-O vertrekt van een autarchie-scenario. De hoeveelheid arbeids- of kapitaalintensieve goederen die een land kan produceren en de ruilvoet¹³ zijn geconditioneerd door de relatieve overvloed van de productiefactoren arbeid en kapitaal. Een arbeidsovervloedig land kan arbeidsintensieve goederen produceren aan een lagere prijs dan kapitaalintensieve. Het omgekeerde geldt voor een kapitaalovervloedig land.

Indien er een vrijhandelssysteem wordt ingevoerd, zal het arbeidsovervloedige land zich specialiseren in de arbeidsintensieve goederen, en de kapitaalintensieve sector inkrimpen.¹⁴ Hierdoor zal er een globale verdeling van de productie van

12. ANDRIAS, K. E., Gender, Work and the NAFTA Labor Side Agreement. *University of San Francisco Law Review* 37, HeinOnline, 15.03.2005, [http://www.heinonline.org/HOL/Welcome\(www\);](http://www.heinonline.org/HOL/Welcome(www);) GRIMM, N.L., The North American Agreement on Labor Cooperation and its effects on women working in Mexican maquiladoras. *American University Law Review*, 48, 1998, pp. 179-227; WILLIAMS, N., Pre-hire pregnancy screening in Mexico's maquiladoras: is it discrimination? *Duke Journal of Gender Law & Policy* 12, 2005, pp. 131-152.

13. De term 'ruilvoet' duidt de verhouding aan tussen de prijzen van de verschillende goederen die geproduceerd worden in een land.

14. HUSTED, S. & MELVIN, M., *International Economics*. Boston, Pearson Addison-Wesley, 2004, p. 94.

goederen ontstaan en een wereldprijs zal totstandkomen, die tussen de autarchie-prijzen ligt.

Veel theorema's zijn er van H-O af te leiden, waaronder het Factor Prize Equalization (FPE) theorema. Het voorspelt, naast de prijsconvergentie, een gelijkschakeling van de vergoeding van de productiefactoren – loon en rente –. In een arbeidsintensief land zal het loon stijgen, en de rente dalen.

Het H-O model en zijn samenhangende theorema's vertonen een sterke logische consistentie. Ze gelden desalniettemin slechts onder een groot aantal assumpties.¹⁵ Dit vormt het grootste kritiekpunt van het model.

Eén uit de meest bekritiseerde assumpties is de lage factorspecificiteit. Arbeid en kapitaal worden verondersteld inwisselbaar te zijn, en bijgevolg makkelijk te verplaatsen bij een sectorale herstructurering. Dit is nochtans zelden het geval, omwille van de aanwezigheid van verschillende sectoren, met telkens andere verhouding kapitaal-arbeid, waarbij de gebruikte productiefactoren sectorspecifieke kenmerken vertonen. De verschillende sectoren ondergaan dan ook verschillende effecten bij handelsliberalisering.¹⁶

De sectorale benadering kan worden doorgetrokken naar het niveau van het individuele bedrijf. Verschillende auteurs¹⁷ gaan ervan uit dat de effecten van vrijhandel zelfs binnen één sector verschillen. Bedrijven die beter aangepast zijn aan de geliberaliseerde markt zullen van de voordelen genieten van vrijhandel.

Empirisch onderzoek¹⁸ toont aan dat bedrijven effectief sterk van elkaar verschillen naargelang hun exportgerichtheid. Het zijn vooral de grotere bedrijven in termen van productiviteit, tewerkstelling en lonen, die exporteren.

Loonverschillen kunnen een belangrijke bron van intrastatelijke asymmetrie impliceren, tussen de arbeiders uit de export- en de binnenlandse sector. Wanneer we dit koppelen aan de vaststellingen van zowel Bernard & Jensen¹⁹ als van Clerides e.a.,²⁰ die bepalen dat exporterende bedrijven meer geschoolde arbeiders tewerkstellen, zien we de breuklijnen zich dubbel zo sterk aftekenen. De vraag stelt zich echter waarom exporterende bedrijven meer geschoolde arbeiders zouden aannemen dan niet-exporterende bedrijven.

15. *Ibid.*, pp. 85-120.

16. HISCOX, M., Class versus industry cleavages: inter-industry factor mobility and the politics of trade. *International Organization*, 55, 2001, pp. 1-46.

17. BERNARD, A., REDDING, S. & SCHOTT, P., *Comparative Advantage and Heterogeneous Firms*, School of Management Yale, 20.03.2006, <http://ssrn.com/abstract=745504>(www); HARRIGAN, J., Technology, Factor Supplies, and International Specialisation: Estimating the Neo-classical Model. *American Economic Review*, 87, 1997, pp. 475-494; YEAPLE, S.R., A simple model of firm heterogeneity, international trade, and wages. *Journal of International Economics* 65, 2005, pp. 1-20.

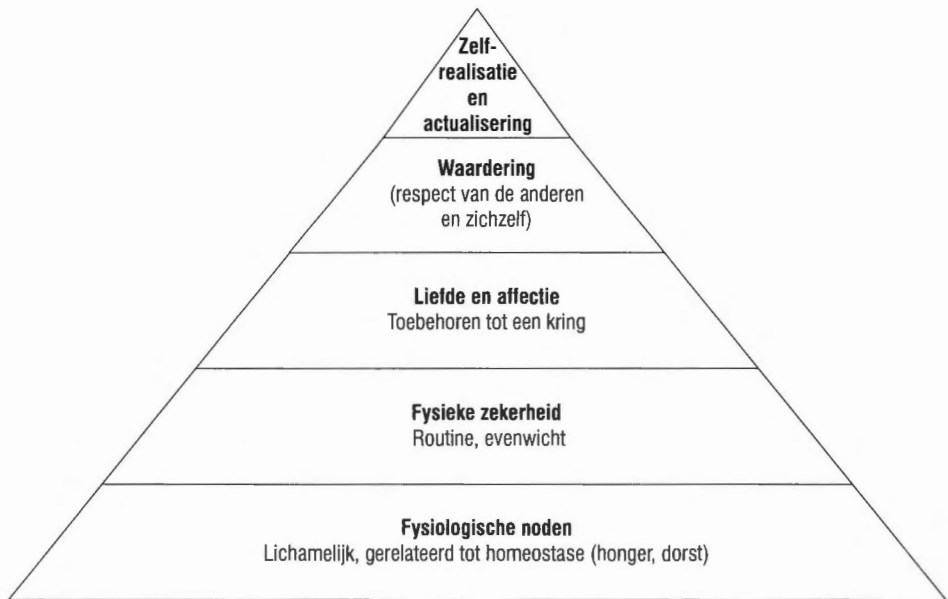
18. BERNARD, A. & JENSEN, J.B., Exceptional exporter performance: cause, effect, or both?. *Journal of International Economics*, 47, 1999, pp. 1-25; CLERIDES, S.K., LACH, S., & TYBOUT, J.R., Is Learning by Exporting important? Micro-Dynamic Evidence from Colombia, Mexico, and Morocco. *The Quarterly Journal of Economics*, 113, 1998, pp. 903-947.

19. *L.c.*, p. 16.

20. *L.c.*, p. 922.

Het antwoord op die vraag kan liggen in het type markt waarop de bedrijven zich richten. De consumenten uit die markt zijn namelijk gevoelig voor inkomensbeperkingen en culturele patronen.²¹ Hiermee wordt afstand gedaan van de assumptie van gelijke preferenties van H-O.

De aard van de markt en de kenmerken van de consumenten kunnen geanalyseerd worden in het kader van het mensbeeld van Maslow²² (figuur 1.1). Volgens Maslow wordt het menselijke gedrag gemotiveerd door een hiërarchie van vijf basisbehoeften. Zolang er aan een behoefte niet voldaan is, zijn de handelingen van het individu erop gericht om die te vervullen.

Figuur 1.1. Maslow's behoeftenhiërarchie.

Indien we, naar het voorbeeld van Inglehart,²³ de pyramide van Maslow op landen als dusdanig toepassen, verwachten we dat de gemiddelde inwoner van een ontwikkelingsland, waar de materiële situatie precair is, zich richt op de 'lagere'

21. DE MOOIJ, M. & HOFSTEDÉ, G., Convergence and divergence in consumer behavior: implications for international retailing. *Journal of retailing*, 78, 2002, pp. 61-69; GREGORY, G.D. & MUNCH, J.M., Cultural Values in International Advertising: An Examination of Familial Norms and Roles in Mexico. *Psychology & Marketing*, 14, 1997, pp. 99-119; VAN KEMPEN, L., Are the poor willing to pay a premium for designer labels? A field experiment in Bolivia. *Oxford Development Studies*, 32, 2004, pp. 205-224.
22. MASLOW, A., A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50(4), 1943, pp. 370-396.
23. INGLEHART, R., *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton, Princeton University Press, 1997.

behoefden en consumeert om te overleven. En omgekeerd, de geïndustrialiseerde landen focussen zich over het algemeen op de 'hogere' noden.

Dit blijkt uit de geschiedenis van de kledingindustrie in de geïndustrialiseerde landen, en vooral uit de ontwikkelingen sinds de jaren 70. Rigby²⁴ ziet hier een trend, waar de initiële vraag naar 'veel en goedkoop' plaatsruimte voor vereisten inzake ontwerp en kwaliteit overeenkomstig de modetrends, zonder dat dit noodzakelijk gepaard ging met lage kosten. Dit zette de producenten onder druk om over te schakelen naar een strategie van flexibiliteit, gekoppeld aan pogingen tot vertechnologisering van de kledingindustrie. Alhoewel deze niet succesvol waren op het vlak van de assemblage zelf,²⁵ vond er wel een technologie-intensivering plaats in de aanverwante processen, waaronder het ontwerpen van kleding, het management en de marketing.

Voor de ontwikkelingslanden bestaat er geen eenduidig bewijs. Intuïtief gezien zou men de theorie van Maslow inderdaad kunnen steunen. Mensen met een laag inkomen beoordelen kleding in termen van basisnoden. Culturele overwegingen zijn nochtans niet uit te sluiten,²⁶ maar het inkomen treedt op als objectieve beperking.

De micro-economische benadering van internationale handel, in combinatie met de analyse van de markt, zou één van de intrastatelijke asymmetrieën verklaren. De exportbedrijven in de ontwikkelingslanden zijn gelinkt aan een markt waar kwaliteit een belangrijke rol speelt. De productie in deze bedrijven vereist ervaren arbeidskrachten die de constante evolutie kunnen volgen. Dit gebeurt echter niet in dezelfde mate op de lokale markt, met de utilitaire bedoeling van kleding en de inkomensgrenzen.

Een verdere analyse van de geschoold-ongeschoold asymmetrie doet de vraag rijzen naar de kenmerken van de geschoolde arbeiders. We maken hierbij gebruik van de genderkritiek op H-O,²⁷ die de impact van vrijhandel op de productiefactoren differentieert naag gelang hun conditionering door culturele gedragspatronen.

De vrouw wordt in de meeste rolpatronen gezien als behorend tot de huishoudelijke sfeer, afgescheiden van een formele bron van inkomsten. Deze opvatting blijft hardnekkig bestaan, ondanks de groeiende incorporatie van de vrouw in de arbeidsmarkt die aanleiding geeft tot dynamieken van jobsegregatie. Dit betekent

24. RIGBY, D., *Textile supply chain management. The role of technology*, David Rigby Associates, 15.03.2006, <http://www.davidrigbyassociates.co.uk/DRA%20WEBSITE%2003/assets/Text%20Supp%20Chain.pdf>. (www).

25. HASSLER, M., The global clothing production system: commodity chains and business networks. *Global Networks*, 3, 2003, p. 513.

26. VAN KEMPEN, L., l.c.

27. In dit onderzoek wordt gender verstaan als '(...) the roles and responsibilities of women and men that are created in our families, our societies and our cultures. The concept of gender also includes the expectations held about the characteristics, aptitudes and behaviours of both women and men (femininity and masculinity)'. Zie UNESCO, *Definitions of Gender*, UNESCO Bangkok, 25.03.2006, <http://www.unescobkk.org/index.php?id=319> (www).

dat vrouwen zich concentreren in bepaalde laagbetaalde sectoren of posities.²⁸ Het aanleren van technologische vaardigheden past beslist niet in dit kader. Met betrekking tot de concrete relatie tussen de genderrollen en vrijhandel bestaat er geen eensgezindheid in de literatuur. Razavi²⁹ geeft een goed overzicht van de belangrijkste argumenten in de discussie tussen neoklassieke economen, feministen en institutionalisten. Vrijhandel zou volgens de eerste groep leiden tot de economische opname van vrouwen, wat de genderverhoudingen zou veranderen. Ongeschoolde arbeid zou namelijk profiteren van tewerkstellingsmogelijkheden en verhoogde lonen.

Die voorspellingen zijn moeilijk te bewijzen. De vrouwelijke tewerkstelling lijkt in de meeste bestudeerde landen te zijn gestegen,³⁰ hoewel de oorzaak ervan onzeker blijft.³¹ De evolutie van de lonen³² vertoont een sterke regionale variatie. Het inkomen van de werkende vrouwen is in sommige landen gestegen, en in andere gedaald.³³

Als alternatief op de neoklassieke economie worden er verschillende verklaringen vooropgesteld, waaronder de loonspiraal, die competitieve loondalingen voorस्पelt door de arbeidsovervloedige landen om hun comparatieve voordeel te behouden. De surplus aan ongeschoolde werkkrachten in de betrokken landen zou het mogelijk maken de lonen te verlagen. Daarnaast zouden er neveneffecten van vrijhandel optreden, zoals aliënatie, stress,³⁴ discriminatie van zwangere vrouwen en de verzwakking van het syndicale leven, die meestal georganiseerd is langs mannelijke tijdsbestedingspatronen.³⁵ Bovendien kan de vraag gesteld worden of de incorporatie van de vrouw aan de arbeidsmarkt en het verdienen van een loon voldoende sterk zijn om de genderpatronen af te zwakken, of eerder tot perverse interacties leiden. Razavi³⁶ vermeldt bijvoorbeeld het 'syndroom van de deugdzaame dochters', waarbij jonge Chinese meisjes uit school werden gehaald en in de kledingindustrie ingezet om de opleiding van de zonen te financieren.

De tegenstelling tussen feministen en neoklassiekers kan leiden tot polarisering, wat ons dwingt tot de zoektocht naar een middenweg, die gevonden kan worden in de microbenadering van de internationale handel. Hierbij worden de vrouwen

28. FONTANA, M., *The gender effects of trade liberalization in developing countries: a review of the literature*. Sussex, Department of Economics, University of Sussex, 2003, p. 11.

29. RAZAVI, S. *Export-Oriented Employment, Poverty and Gender: Contested Accounts*. *Development and change*, 30, 1999, pp. 653-683.

30. ÇAGATAY, N. o.c., p. 20; STANDING, G., *Global feminization through flexible labour: a theme revisited*. *World Development*, 27, 1999 pp. 583-602.

31. De economische recessies zouden de vrouwen kunnen hebben verplicht om in de arbeidsmarkt binnen te treden omwille van de daling van de koopkracht.

32. FONTANA, M., o.c., p. 11.

33. JOEKES, S., o.c., pp. 42-50.

34. GUENDELMAN, S; & SILBERG, M.J., *The health consequences of maquiladora work: women on the US-Mexican Border*. *American Journal of Public Health*, 83, 1993, pp. 37-44; ABELL, H. *Endangering women's health for profit: health and safety in Mexico's maquiladoras*. *Development in practice*, 9, pp. 595-600.

35. RAZAVI, S., l.c., p. 669.

36. *Ibid*, p. 657.

als categorie opgesplitst in de arbeidsters uit de lokale industrie enerzijds en uit de exportindustrie anderzijds. De eerste groep zou voor een markt werken waar de vruchten van vrijhandel in termen van lonen niet geplukt kunnen worden. In de mate dat de exportbedrijven vooral geschoold personeel rekruteren en de vrouwen minder ervaren zijn dan de mannen,³⁷ wordt de kans van een vrouw om in de exportbedrijven terecht te komen kleiner dan die van een man.

Die benadering is reeds gehanteerd geweest om de situatie van de vrouw in Mexico te onderzoeken,³⁸ waar de vrouwen slechts 37% van de Economisch Actieve Bevolking (EAB) uitmaakten in januari 2006, met lonen die gemiddeld 25% lager lagen dan die van de mannen.³⁹ De studies komen tot diverse bevindingen. Fussell concludeert dat exportbedrijven vooral ongeschoolde vrouwen aanemen. Brown & Cunningham en McLachlan & Aguilar stellen het tegenovergestelde vast.⁴⁰ Ghiara ziet een kloof in de lonen tussen export- en niet-export sectoren en relateert hem tot scholingskenmerken. Cardero komt tot de vaststelling dat de exportbedrijven lagere lonen betalen aan hun arbeiders.

Ongeacht deze tegengestelde bevindingen, lijkt het duidelijk dat vrijhandeldynamieken drie intrastatelijke asymmetrieën in stand kunnen houden: export-oriëntatie, ervaringsgraad en gender. De vraag duikt op welke de beste manier is om ze te reduceren.

Het institutionalisme is in deze context van belang. Achter de slogan 'institutions matter' schuilt het verwijt aan H-O dat instellingen⁴¹ als een filter van de effecten van vrijhandel kunnen fungeren.⁴² Feministische institutionalisten gaan ervan uit

37. JOEKES, S., *o.c.*, pp. 51-52; BROWN, C. & CUNNINGHAM, W., *Gender in Mexico's maquiladora industry*. Edinburg, Center of Border Economic Studies; The University of Texas-Pan-American, 2002.
38. CARDERO, M.E., Empleo femenino y comercio exterior en la industria textil y del vestido, *l.c.*; CARDERO, M.E., El empleo de las mujeres y la apertura comercial en México: una primera aproximación, pp. 427-488 in P. de Villota (red.), *Economía y género. Macroeconomía, política fiscal y liberalización. Análisis de su impacto sobre las mujeres*. Barcelona, Icaria, 2003; GHIARA, R., Impact of trade liberalisation on female wages in Mexico: an econometric analysis. *Development Policy Review* 17, 1999, pp. 171-190; BROWN, C. & CUNNINGHAM, W., *o.c.*; MCLACHLAN, I. & AGUILAR, G.E., Maquiladora Myths: Locational and Structural Change in Mexico's Export Manufacturing Industry. *Professional Geographer* 50, 1998, pp. 315-331; FUSSELL, E., Making labor flexible: the recomposition of Tijuana's maquiladora female labor force. *Feminist economics*, 6, 2000, pp. 59-79.
39. INMUJERES, *Quinto informe de labores 2005-2006, o.c.*, pp. 22-23.
40. Het verschil in de conclusies kan te maken hebben met de regio waar de studie uitgevoerd werd en de gebruikte gegevens. Fussell gebruikt primaire statistische gegevens uit de stad van Tijuana, terwijl de gegevens van Brown & Cunningham secundaire bronnen zijn uit de Mexicaanse statistische dienst.
41. De term 'instellingen' wordt hier verstaan als de socio-economische informele arrangementen die de belangen organiseren in de privé sector, en de formele instituties die die belangen aggregeren in de politieke arena. Zie GARRETT, G., & LANGE, P., Internationalization, Institutions and Political Change, pp: 48-75 in R.O. Keoheane & H.V. Milner (reds.), *Internationalization and Domestic Politics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
42. GARRETT, G., & LANGE, P., *l.c.*, p. 50; RUDRA, N., Globalization and the decline of the welfare state in less-developed countries. *International Organization* 56, 2002, pp. 411-445.

dat de maatschappelijke kloven die vrijhandel niet wegwerkt, overbrugd kunnen worden door instellingen, met name in de vorm van internationale voorschriften omtrent arbeidsstandaarden. Desalniettemin worden zulke internationale voorschriften, zoals de ILO-conventies en de Convention for the Elimination of all forms of Discrimination Against Women (CEDAW), vaak beschouwd als principeverklaringen waarvan de implementatie, in de beste gevallen, gedeeltelijk gebeurt.⁴³

In tegenstelling tot de internationale voorschriften inzake arbeids- en gendervraagstukken, worden de handelsregels tamelijk effectief nageleefd. Dit heeft een aantal feministische auteurs gemotiveerd⁴⁴ om te pleiten voor de opname van gendergerelateerde beginsels in handelsverdragen, in de vorm van sociale clausules. De succesvolle afdwinging van de handelsregels fungeert hier als een bijkomende garantie van effectiviteit.

De opvattingen van de institutionalisten zijn vatbaar voor kritiek, vooreerst wat betreft de afdwingbaarheid. Het handelsbeleid is namelijk minder moeilijk af te dwingen dan de sociaal-economische bepalingen. Deze vereisen een actieve en directe aanpassing van veel verschillende actoren,⁴⁵ en gaan vaak in tegen sociale en culturele praktijken waarvan een snelle verandering niet evident lijkt.⁴⁶ Ten tweede is de genderinput in de discussie rond de sociale clausule tot op heden vrij beperkt geweest.⁴⁷

Het voorgaande brengt met zich mee dat sommige auteurs⁴⁸ deze clausules veel eerder sceptisch bekijken. Er bestaan echter alternatieve kanalen waarlangs de sociale clausule afgedwongen kunnen worden. In wat volgt worden deze verkend aan de hand van Ingleharts theorie over postmaterialisme, gekoppeld aan het model van Keck en Sikkink⁴⁹ over NGO-actie.

Het postmaterialisme zou volgens Inglehart ontstaan zijn in de geïndustrialiseerde landen. De periode van economische bloei die volgde na de Tweede Wereldoorlog, en de daaraan gekoppelde groei van de welvaartsstaat creëerden een omgeving van materiële zekerheid. Dit zou het individu hebben toegelaten zijn energie te concentreren op de 'hogere' behoeften van de Maslow-pyramide en een postmaterialistische waardenpatroon hebben teweeggebracht, gekarakteriseerd door minder hiërarchie, minder genderrollen, minder seksuele rigiditeit en minder vooroordelen dan het vroegere materialistische systeem. De ontwikkelings-

43. DOMBOIS, R. & HORNBERGER, E., *Economic integration and transnational regulation of labour markets. The example of the NAFTA Side Agreement on Labour Cooperation*. Bremen, International Working Party on Labour Market Segmentation, 1999, pp. 1-2.

44. ÇAGATAY, N., o.c., pp. 28-30; RAZAVI, S., l.c., pp. 671-673.

45. Vakbonden, arbeidsrechtbanken, overheid, parlementen, arbeiders en bedrijven. Zie DOMBOIS, R. & HORNBERGER, E., o.c., p. 15.

46. *Ibid.*, pp. 2-3.

47. ÇAGATAY, N., o.c., p. 31.

48. ANDRIAS, K., o.c.; GRIMM, N.L., o.c.; WILLIAMS, N., o.c.

49. KECK, M.E. & SIKKINK, K. *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.

landen daarentegen zouden zich nu nog bevinden in het materialistische systeem, waar de drang naar economische zekerheid centraal zou staan.

Het lijkt redelijk te stellen dat de postmaterialisten als consumentengroep gevoelig zijn voor sociale overwegingen. Zo kunnen we verwachten dat ze hun beslissing om een bepaald merk al dan niet te consumeren baseren op de 'eerlijkheid' van het betrokken bedrijf. Gegeven de hoge graad van concurrentie, waardoor merken bijna identieke producten voortdurend op de markt afzetten, kunnen de 'sociale' overwegingen de consument leiden tot een bepaald merk. Bovendien zijn de postmaterialistische consumenten potentieel mobiliseerbaar voor campagnes tegen bedrijven of staten. De nakoming van de sociale clausule wordt een element van bedrijfscompetitiviteit, op voorwaarde dat de consument gevoelig is voor postmaterialistische overwegingen, wat te verantwoorden is door naar de stijgende verkoopcijfers van eerlijke handelsproducten te kijken.⁵⁰

Net zoals de vorige benaderingen is deze bekritiseerbaar, vooral vanuit visibiliteitsargumenten. Als dat de grote merken hun werk uitbesteden in de ontwikkelingslanden, hoe zou de postmaterialistische consument daarover informatie krijgen? Om realistisch te blijven moet er hier dan ook een minieme betrokkenheidsgraad aangenomen worden vanuit de gemiddelde consument. De netwerken van NGO's nemen hier een belangrijke plaats in. Keck en Sikkink⁵¹ stellen dat er een multiplicatoreffect optreedt. Indien er een overtreding van de sociale clausule gebeurt, dan zorgen de informatienetwerken tussen NGO's en vakbonden in de verschillende landen voor druk ten aanzien van de overheden en bedrijven in de geïndustrialiseerde landen zelf en mobiliseren ze de bevolking. Die druk wordt dan als het ware gemultipliceerd door de sterkere onderhandelingspositie van de betrokken overheid of bedrijf en ze wordt overgedragen naar het ontwikkelingsland. De invoering van gedragscodes tijdens de laatste jaren door de grote bedrijven kan vanuit dit perspectief worden bekeken.

De sociale clausule kan worden aangewend door de betrokken instanties als een instrument met morele kracht, ter rechtvaardiging van hun pleidooi.

Ook deze benadering heeft natuurlijk zwakke punten. Ten eerste is er de afwezigheid van feitelijk 'empowerment' van de arbeidsters. Ten tweede is er het feit dat, indien de actie uitsluitend via bedrijven plaatsvindt, er sprake is van een privé afdwinging, waarvan het effect wordt beperkt tot de bedrijven die in contact zijn met de industrielanden. De bedrijven die aan het vizier ontsnappen van de NGO-actie zijn de fabrieken die voor de lokale markt produceren.⁵² Ze worden overgelaten aan de nationale overheid en het vraagstuk van de afdwingbaarheid duikt terug op.

50. EUROSTAT, *Sales of Selected Fair-Trade Labelled Products*, Eurostat, 09.05.2006, <http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/> (www).

51. *O.c.*, p. 13.

52. DOMBOIS, R. & HORNBERGER, E., *o.c.*, p. 13.

II. Theoretisch model

Op basis van de besproken theorieën wordt nu een concreet model geformuleerd, met toetsbare voorspellingen. Om de vraag te beantwoorden of de sociale clausule effectief voldoende is voor het afremmen van de door vrijhandel veroorzaakte intrastatelijke genderasymmetrieën, moeten er twee soorten relaties worden bestudeerd: de effecten van handelsliberalisering enerzijds, en die van de sociale clausule anderzijds. Deze twee verschijnsels, samen met de genderrollen, fungeren als onafhankelijke variabelen, die de arbeidssituatie van de vrouwen beïnvloeden.

De doelmarkt van het producerende bedrijf, waarop vrijhandel een effect heeft en die op zijn beurt een effect heeft op de situatie van de vrouw, is in dit onderzoek de intermediaire variabele. De afhankelijke variabelen zijn de lonen van de vrouwen, hun tewerkstellingscijfers en de genderspecifieke voorzieningen, zoals bepalingen tegen ongewenste intimiteiten en zwangerschapsverlof.

Er gelden drie assumpties. Ten eerste worden de lokale en de exportmarkt geacht verschillend te zijn. De exportmarkt wordt verondersteld te bestaan uit postmaterialistische consumenten. De gemiddelde consument uit de lokale markt zal eerder materialistisch zijn. Ten tweede hanteren we hogere ervaringsvereisten bij de exportfabrieken. De bedrijven worden namelijk geacht gevoelig te zijn voor de kenmerken van de markt. Ten slotte wordt er vanuit gegaan dat de meer productieve bedrijven exporteren.

We veronderstellen dat handelsliberalisering zal leiden tot een differentiatie in de marktoriëntatie van de bedrijven. De meest productieve zullen zich richten tot de exportmarkt en hogere lonen betalen. De minder productieve zullen blijven produceren voor de nationale markt, waar lagere lonen worden betaald. De genderrollen verhinderen de verwerving van technologische vaardigheden door de vrouwen, die proportioneel minder tewerkgesteld zullen zijn in de export dan in de lokale industrie. De gevoeligheid van de exportmarkt zal interageren met de sociale clausule en zijn effecten vergroten, wat voor betere voorzieningen kan zorgen voor de vrouwen in de exportbedrijven. Met andere woorden: handelsliberalisering en de sociale clausule zullen in principe slechts positieve effecten hebben voor de vrouwen uit de exportgeoriënteerde fabrieken. De werkhypothese zijn dan ook:

– Hypothese 1

Handelsliberalisering, de doelmarkt en de genderrollen in de lokale cultuur zullen de tewerkstelling van de vrouwen negatief beïnvloeden in de exportbedrijven.

– Hypothese 2

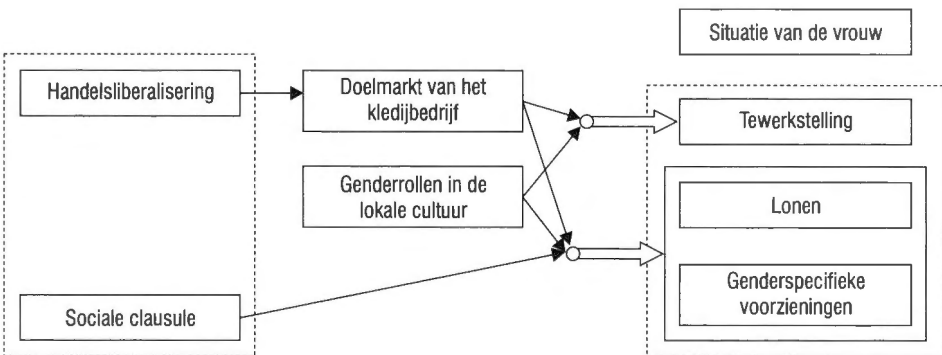
Handelsliberalisering, de doelmarkt en de genderrollen zullen een positief effect hebben op de vrouwelijke tewerkstellingscijfers in de bedrijven die voor de lokale markt produceren.

– Hypothese 3

Handelsliberalisering, de sociale clausule en de doelmarkt, zullen het loonniveau in de exportbedrijven positief beïnvloeden. De genderrollen in de lokale cultuur zullen hier een negatieve invloed op uitoefenen.

- Hypothese 4
Handelsliberalisering en de sociale clausule, zullen geen significant effect uitoefenen op het loonniveau in de bedrijven die voor de lokale markt produceren. De doelmarkt en de genderrollen in de lokale cultuur zullen hier een negatieve invloed op uitoefenen.
- Hypothese 5
Handelsliberalisering, de sociale clausule en de doelmarkt, zullen de genderspecifieke voorzieningen in de exportbedrijven positief beïnvloeden. De genderrollen in de lokale cultuur zullen hier een negatieve invloed op uitoefenen.
- Hypothese 6
Handelsliberalisering en de sociale clausule zullen geen significant effect uitoefenen op de genderspecifieke voorzieningen in de bedrijven die voor de lokale markt produceren. De doelmarkt en de genderrollen in de lokale cultuur zullen hier een negatieve invloed op uitoefenen.

De verbanden tussen de verschillende variabelen worden in de volgende figuur voorgesteld. De interactie-effecten worden weergegeven door cirkels. De stippellijn aan de linkerkant betekent het samengaan van handelsliberalisering en de sociale clausules en die aan de rechterkant duidt de latente variabele 'situatie van de vrouw' aan.

Figuur 2.1. Grafische weergave van het theoretisch model.⁵³

53. Een kenmerk van het model dat kan opvallen, is het feit dat de sociale clausule de tewerkstellingscijfers niet beïnvloedt. Aangezien de eventuele ondervertegenwoordiging van de vrouwen in de exportbedrijven het resultaat wordt geacht te zijn van interacties tussen de genderrollen en de kenmerken van de markt, en niet van een doelbewuste discriminatie, vallen de tewerkstellingscijfers buiten het bereik van de sociale clausule.

III. Methodologie

Het onderzoek bevat zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve component. Om de effecten van vrijhandel te onderzoeken werd een statistische aanpak gekozen en gebruikt aan de hand van maandelijks gegevens, bewerkt door t-testen en multivariate regressies. De multicolineariteit werd opgespoord aan de hand van de opties *vif* (variance inflation), *tol* (tolerance index) en *collinoit* (collinearity no intercept) van *proc reg* van SAS. De onderzoekspopulatie werd voor de statistische analyses beperkt tot de arbeiders actief in de kledingindustrie van Mexico tussen 1995 en 2001. De statistische bronnen zijn afkomstig van de Banco de Información Económica (BIE), het Sistema de Indicadores para el Seguimiento de la Situación de la Mujer en México (SISESIM) en de Encuesta Nacional de Empleo (ENE), van de centrale statistische dienst van Mexico (INEGI); de wisselkoersen en de deflator komen van de Nationale Bank van Mexico (Banxico).

De effecten van de sociale clausule werden onderzocht in twee stappen. In een eerste fase werden er tijdens de zomer van 2005, in Guanajuato (Centraal-Mexico) achttien interviews afgenomen van arbeidsters, fabrikanten, advocaten, functionarissen, deskundigen en NGO- en vakbondsvertegenwoordigers. De respondenten werden geselecteerd volgens de sneeuwbal-techniek, waarbij telkens naar namen werd gevraagd van andere mogelijke respondenten. De interviews werden uitgevoerd aan de hand van open vragenlijsten, waar telkens gevraagd werd naar vergelijkingen van de arbeidssituatie van mannen en vrouwen voor en na de inwerkingtreding van NAFTA. Vragen omtrent de subjectieve inschatting van het beleid werden als proxy gebruikt om mogelijke effecten van de sociale clausule in te schatten. De gesprekken boden vooral een meerwaarde op het vlak van veldverkenning en toegang tot andere bronnen. Ze zijn weinig representatief omwille van de regionale concentratie van de respondenten, maar ze kunnen wel aangewend worden om andere, meer algemene bevindingen te contrasteren.

De tweede stap van het kwalitatieve luik omvat een diepgaande analyse van overheidsbronnen en gedragscodes van bedrijven. De overheidsbronnen werden geselecteerd in functie van de institutionele structuur die opgezet werd door de sociale clausule zelf, neergelegd in het North American Agreement on Labor Cooperation (NAALC), uit 1993. De rapporten van de door het verdrag opgerichte organen (cf. *infra*) kwamen hiervoor in aanmerking. Die organen zijn nauw verbonden met de nationale ministeries van tewerkstelling, waardoor de jaarlijkse rapporten van het Mexicaanse arbeidssecretariaat (Secretaría del Trabajo y Previsión Social, STPS) eveneens als bronnen fungeren. Daarnaast verwijst het verdrag naar de nationale arbeidswetgeving, die eveneens opgenomen wordt in de analyse (Ley Federal del Trabajo, LFT).

Naast de bronnen die direct verbonden zijn met het bovenstaande verdrag, werden er documenten onderzocht van instanties die gerelateerd zijn met gender en arbeid en die eventueel als indirecte invloedskanalen voor de sociale clausule zouden kunnen fungeren. De presidentiële beleidsagenda's en de documenten van het Instituto Nacional de las Mujeres (INMujeres), werden dan ook opgenomen in de analyse. Bovendien werden de gedragscodes van verschillende bedrij-

ven aan de lijst van bronnen toegevoegd op basis van de theoretische overwegingen van Keck en Sikkink (cf. supra).

Omwille van de beschikbaarheid van de beleidsbronnen is de onderzochte periode in het kwalitatieve luik (1991-2004) langer dan in het kwantitatieve. De kwalitatieve analyse baseert zich op twee strategieën: aan de ene kant werd gezocht in de documenten naar passages die naar de positie van de vrouwen als aparte groep in de arbeidsmarkt refereren. Aan de andere kant werd er gezocht naar vermeldingen van de sociale clausule als bron of inspiratie voor die referenties of voor eventuele maatregelen.

Met behulp van de bronnen werden de variabelen geoperationaliseerd. Ten eerste werd *handelsliberalisering* gemeten in termen van maandelijks uitvoer van kleding als percentage van het Bruto Nationaal Product (BNP), uitgedrukt in courante dollars en teruggebracht naar peso's met behulp van de deflator en de wisselkoersen uit Banxico.⁵⁴ De uitvoer van hoofdstukken 61 en 62 van Sectie XI (textiel, kleding en leer) van het Harmonized Commodity Description and Coding System⁵⁵ kwam in aanmerking voor de analyse.

De tweede variabele, de *doelmarkt van het bedrijf*, kon twee waarden aannemen, met name de exportmarkt of de lokale markt.

De derde variabele, *genderrollen*, leent zich moeilijk tot kwantificering. Het Mexicaanse model, hoofdzakelijk gekenmerkt door de traditionele taakverdeling,⁵⁶ werd aan de hand van een index gemeten, de 'gendergerelateerde remmen', gedefinieerd als een gewogen gemiddelde van 'obstakels' voor de arbeidsparticipatie van de vrouw. Het eerste element daarin was het bruto geboortecijfer (geb).⁵⁷ Het kreeg een positieve waarde, aangezien de opvoeding van een kind gelinkt wordt aan de moeder. Daarop volgde het aantal huwelijken per honderd inwoners (huw).⁵⁸ Ook deze cijfers kregen een plusteken.⁵⁹ Het derde element betrof het jaarlijkse percentage mannen en vrouwen die huishoudelijke taken uitvoeren.⁶⁰ De proportie vrouwen (part-v) kreeg een positieve waarde, de mannelijke een negatieve.⁶¹ De vierde parameter was het percentage van werkende vrouwen in de EAB die minstens zeven en maximum twaalf jaar opleiding hadden gevolgd

54. BANXICO, IPC. *Por objeto del gasto nacional. Índice general*, 25.03.2005, <http://www.banxico.gob.mx/eInfoFinanciera/FSinfoFinanciera.html> (www).

55. INEGI, *Sector externo. Exportaciones. Sección XI. BIE*, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

56. *Ibid*; FUSSELL, E. l.c., p. 60.

57. INEGI, *Tasa bruta de natalidad*, SISESIM, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72>.

58. INEGI, *Estadísticas vitales 1990-2003/Matrimonios*, SIMBAD, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

59. Een getrouwde vrouw wordt in de traditionele patronen met het huishouden geïdentificeerd, en een man met het betaalde werk.

60. INEGI, *Tasa de participación doméstica*, SISESIM, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

61. Deze waarde wordt toegekend omdat de tijd die besteed wordt aan de huishoudelijke arbeid negatief gecorreleerd zou zijn met de tijd die besteed wordt aan de formele arbeid, en positief gerelateerd met de traditionele genderrollen.

(ond-v).⁶² Deze component kreeg een negatieve waarde. Om aan de index een maandelijks dimensie te geven, werd het maandelijks aandeel vrouwen en mannen in de EAB⁶³ (eab-m, eab-v) gesommeerd aan de jaarlijkse indicatoren, die twaalf keer herhaald werden. De mannelijke participatie kreeg een positieve waarde, de vrouwelijke een negatieve. Het aantal werkplaatsen is namelijk op korte termijn beperkt, en een hoger percentage mannen betekent een lager percentage vrouwen.

De vierde variabele, de *sociale clausule*, nam de vorm aan van het NAALC, een uit de parallelle akkoorden van NAFTA, ondertekend in 1993. De verdragsbepalingen die inhoudelijk geanalyseerd werden waren artikel 2 tot en met 7 uit deel 2, over de afdwingbare rechten; deel 3, over de activiteiten van de door het verdrag opgerichte organen; en deel 4 en 5, over geschillenregeling en consultaties.⁶⁴

De vijfde variabele, de *tewerkstelling* in de kledingsector, werd gedefinieerd in termen van arbeiders.⁶⁵ Aangezien de exportgegevens gedesaggregeerd zijn in termen van gender, maar die van de nationale markt niet, werden de gegevens gesplitst via de ENE, die jaarlijks gedesaggregeerde gendergegevens voor de nationale kledingindustrie bevat.⁶⁶ De administratieve werknemers werden van de ENE afgetrokken aan de hand van BIE-gegevens, gedesaggregeerd naar geslacht met behulp van percentages uit het SISESIM.⁶⁷ Die verdeling, procentueel uitgedrukt, werd dan gebruikt om de maandelijks BIE gegevens te desaggregeren. Dit alles leverde een ruwe schatting van de man-vrouw verdeling.

Met behulp van de bekomen gegevens werd er een over- of ondervertegenwoordigingsindex opgesteld. Het aandeel arbeidsters respectievelijk arbeiders in elke subsector van de kledingindustrie werd gedeeld door het aandeel vrouwen respectievelijk mannen in de EAB. Deze index drukt de relatieve positie uit van elke groep.

62. INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 1995*, Aguascalientes, 1996; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 1996*, Aguascalientes, 1997; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo, Salarios, Tecnología y Capacitación en la Industria Manufacturera*, Aguascalientes, 1998; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 1998*, Aguascalientes, 1999; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 1999*, Aguascalientes, 2000; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 2000*, Aguascalientes, 2001; INEGI, *Encuesta Nacional de Empleo 2001*, Aguascalientes, 2003.

63. INEGI, *Población de 12 años y más económicamente activa y no económicamente activa*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

64. CLC, *North American Agreement on Labor Cooperation*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/agreement.shtml>.

65. INEGI, *Industria maquiladora de exportación. Ensamble de prendas de vestir y otros productos confeccionados con textiles y otros materiales. Personal ocupado*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

66. De jaren 1997 en 2000, waarvoor geen gegevens beschikbaar waren, werden ingevuld met de resultaten van een lineaire interpolatie.

67. INEGI, *Sector manufacturero. Encuesta Industrial Mensual. Cifras absolutas. 205 clases de actividad económica. Personal ocupado. Empleados. Textiles, prendas de vestir e industria del cuero*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www); INEGI, *Población ocupada por ocupación principal según sexo. Oficinistas*, SISESIM, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

Het *loon*, de zesde variabele, werd geoperationaliseerd als de maandelijkse loonmassa uit de BIE, weergegeven voor de nationale en de exportsector, gedeeld door het aantal arbeiders in elke subsector.⁶⁸

De zevende variabele zijn de *genderspecifieke voorzieningen*. Ze werden kwantitatief benaderd aan de hand van de rubrieken 'Prestaciones' en 'Contribuciones patronales' uit de BIE. Ze werden per arbeider berekend.⁶⁹ Kwalitatief werd de variabele vertaald als de bepalingen die voorzien in speciale maatregelen omtrent zwangerschap, genderdiscriminatie of seksuele intimidatie.

De controlevariabelen veranderen naargelang de afhankelijke variabele. Voor de tewerkstelling werden de investeringen,⁷⁰ de productiviteit en de inflatie gebruikt, en voor de andere variabelen, de determinanten die gelden onder de assumptie van een flexibele economie, met name de investeringen, de productiviteit, en de tewerkstelling zelf.

IV. Kwantitatieve toetsing: de impact van vrijhandel

A. De invloed van de doelmarkt

Om na te gaan of er een significant verschil was tussen de waarden van de variabelen naargelang de subsector (nationaal of export-) die geanalyseerd werd, voerden we onafhankelijke t-testen uit op de gemiddelden, die in nagenoeg alle gevallen significant verschilden. De resultaten worden hieronder voorgesteld.

Uit tabel 4.1 blijkt dat de exportbedrijven gemiddeld gezien het grootste aandeel van de tewerkstelling voor hun rekening nemen in de Mexicaanse kledingindustrie. Bovendien ligt de relatieve mannelijke tewerkstelling in de exportbedrijven hoger dan in de nationale bedrijven, wat lijkt overeen te komen met de theorie. Daarnaast is het hogere loon in de nationale bedrijven opvallend, wat ingaat tegen de theorie en de vaststellingen van de geïnterviewde arbeidsters.⁷¹

68. INEGI, *Industria maquiladora de exportación. Ensemble de prendas de vestir y otros productos confeccionados con textiles y otros materiales. Remuneraciones*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www); INEGI, *Sector manufacturero. Encuesta Industrial Mensual. Cifras absolutas. 205 clases de actividad económica. Remuneraciones. Salarios. Textiles, prendas de vestir e industria del cuero*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

69. INEGI, *Sector manufacturero. Encuesta Industrial Mensual. Cifras absolutas. 205 clases de actividad económica. Remuneraciones. Prestaciones. Textiles, prendas de vestir e industria del cuero*, BIE, 05.03.2006, <http://dgcnesyp.inegi.gob.mx/?c=72> (www).

70. Banxico, SR26. *Índice de volumen de la inversión fija. Inversión fija bruta*, 25.03.2005, <http://www.banxico.gob.mx/eInfoFinanciera/FSinfoFinanciera.html> (www).

71. ANONIEME RESPONDENT, *De effecten van vrijhandel op de Mexicaanse kledingindustrie*, Irapuato, 22.07.2005 (Persoonlijke mededeling); BARRÓN, G, *De effecten van vrijhandel op de Mexicaanse kledi-jassenblage*, Irapuato, 14.07.2005 (Persoonlijke mededeling).

Tabel 4.1. Gemiddelde maandelijkse tewerkstelling, loon en bijdragen aan sociale voorzieningen in de Mexicaanse kledij-industrie, per subsector, in aantal arbeiders, proportie of Mexicaanse peso's, 1995-2001 (n = 84).

Variabele	Gemiddelde (nationale subsector)	Gemiddelde (export-subsector)
Vrouwelijke tewerkstelling*	29327	110392
Mannelijke tewerkstelling*	13149	67298
Ondervertegenwoordiging mannen*	0.4171	0.4667
Oververtegenwoordiging vrouwen*	1.7592	1.6554
Sociale voorzieningen**	914.3	957.18
Loon*	2677.7	2088.1

Significantie: * $p < 0.0001$; ** $p = 0.0083$

B. De tewerkstellingsgevolgen van handelsliberalisering

Om de effecten van NAFTA in termen van tewerkstelling te meten, werden de absolute tewerkstellingscijfers en de relatieve oververtegenwoordigingsindex gebruikt om één zo volledig mogelijk zicht op de evoluties te krijgen. De analyses met de twee soorten gegevens leverden vergelijkbare resultaten op, op een aantal uitzonderingen na. De volgende formule geeft het model weer:

$$tvarnat = c + \beta_1 remmen + \beta_2 exp + \beta_3 inv + \beta_4 prodnat + \beta_5 inf$$

De parameterschattingen van de remmen voor de exportbedrijven kunnen als een bewijs worden gezien van de sterkere kracht van de genderrollen binnen de exportindustrie, wat in beginsel haaks op de theorie staat. Deze vaststelling kan nochtans genuanceerd worden. In de absolute cijfers is er een negatieve invloed vast te stellen van de remmen op de exportbedrijven, en een positieve op de nationale bedrijven. Dit ligt meer in het licht van de theorie.

De negatieve invloed van de uitvoer op de vrouwelijke oververtegenwoordiging in zowel nationale als exportbedrijven, zou kunnen geïnterpreteerd worden in het licht van een toegenomen vraag naar geschoolde arbeid. Verschillende respondenten bevestigden deze bevinding door de interesse te benadrukken van de industriële gemeenschap in de staat van Guanajuato voor de oprichting van technische scholen.⁷²

In het geval van de relatieve mannelijke tewerkstelling is de positieve invloed van de export redelijk dominant en groot, hoewel niet altijd significant. Dit zou de bewering kunnen staven dat de kledingindustrie vooral geschoolde arbeidskrachten aanneemt.

72. LÓPEZ, A., *De gendereffecten van NAFTA en het NAALC*, León, 29.07.2005 (Persoonlijke mededeling); VELÁZQUEZ, A., *De effecten van vrijhandel op de Mexicaanse kledingindustrie*, Irapuato, 15.07.2005 (Persoonlijke mededeling).

Tabel 4.2. Determinanten van de maandelijkse vrouwelijke oververtegenwoordiging in de Mexicaanse kledingindustrie, per subsector, 1995-2001⁷³ (n = 84).

Determinanten	Ovrnat			Ovrex		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
c	0* (16.77)	0 (0.58)	0* (5.60)	0*** (-3.17)	0**** (2.41)	0**** (2.47)
remmen	-0.18361** (-3.92)	0.42044**** (2.40)	-0.10726 (-0.99)	0.65194* (22.58)	0.37362** (3.94)	0.47340* (9.43)
exp	-0.92127* (-19.65)	-0.49827* (-3.63)	-0.96408* (-16.79)	-0.61433* (-21.28)	-32.18104* (-4.99)	-34.77418* (-5.68)
inv	-	-0.29609 (-2.18)	0.03731 (0.34)	-	-0.01194 (-0.16)	-0.05154 (-0.78)
prodnat	-	-0.06582 (-1.02)	-0.08434 (-1.22)	-	-	-
prodexp	-	-	-	-	31.47676* (4.87)	34.14563* (5.58)
inf	-	0.88749** (3.68)	-	-	-0.15519 (-1.24)	-
Aangepast R ²	0.8225*	0.8462*	0.8218*	0.9327*	0.9630*	0.9627*
F-waarde	193.25	92.35	96.70	576.28	432.73	536.86

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

Tabel 4.3. Determinanten van de maandelijkse mannelijke oververtegenwoordiging in de Mexicaanse kledingindustrie, per subsector, 1995-2001 (n = 84).

Determinanten	Omnat			Omexp		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
c	0 (-1.32)	0* (4.87)	0 (1.49)	0 (60.31)	0* (10.80)	0* (22.55)
remmen	0.20729* (9.11)	-0.21643*** (-2.76)	0.09131 (1.79)	-0.92685* (-38.78)	-0.24118* (-5.02)	-0.68792* (-17.12)
exp	0.99193* (43.58)	0.75697* (12.32)	1.02862* (38.12)	-0.49794* (-20.83)	4.87403 (1.49)	16.48437*** (3.36)
inv	-	0.09103 (1.50)	-0.10340 (-2.03)	-	0.02078 (0.56)	0.19809** (3.74)
prodnat	-	0.03919 (1.36)	0.04999 (1.54)	-	-	-
prodexp	-	-	-	-	-5.04981 (-1.54)	-16.99923** (-3.47)
inf	-	-0.51756* (-4.80)	-	-	0.69482* (10.94)	-
Aangepast R ²	0.9582*	0.9692*	0.9607*	0.9539*	0.9905	0.9761*
F-waarde	951.50	523.94	507.62	859.05	172 3.61	849.02

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

73. De letter *c* staat voor een constante. De andere variabelen zijn de gendergerelateerde remmen (remmen), de uitvoer (exp), de investeringen (inv), de productiviteit (prodnat, prodexp) en de inflatie (inf). De tewerkstellingsvariabele (ovrnat, ovrex) verandert naargelang de subsector. In model (1) worden slechts de remmen en de export ingevoerd. De controlevariabelen worden toegevoegd in (2), waarna de oorzaak van multicolineariteit, namelijk de inflatie, verwijderd wordt. De waarden van de t-statistiek worden tussen haken vermeld.

Het feit dat er in de modellen van de exportindustrie een significante negatieve invloed uitgaat van de remmen zou kunnen impliceren dat een versterking van de genderrollen voor een grotere ondervertegenwoordiging in de kledingindustrie zorgt, wat niet onmiddellijk te rijmen valt met de theorie, maar wel met de typering van die industrietak als 'vrouwelijk'.

C. De looneffecten van handelsliberalisering

De regressies werden uitgevoerd overeenkomstig de volgende formule:

$$\text{loonnat} = c + \beta_1\text{remmen} + \beta_2\text{exp} + \beta_3\text{inv} + \beta_4\text{prodnat} + \beta_5\text{tmanat} + \beta_6\text{tvrat}$$

Tabel 4.4. Determinanten van het maandelijks loon in de Mexicaanse nationale kledingbedrijven, per subsector, 1995-2001⁷⁴ (n = 84).

Determinanten	Loonnat (afhankelijke variabele)				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
c	0 (4.19)	0* (-4.31)	0** (-3.80)	0**** (-3.08)	0*** -2.65
remmen	-0.01014 (-0.09)	1.35387* (5.62)	1.08947* (4.71)	0.92451* (4.00)	0.66561*** (3.10)
exp	-0.25988**** (-2.39)	0.04882 (0.17)	0.5423**** (2.36)	-0.6959**** (-3.13)	-0.20351 (-1.79)
inv		1.97143* (6.70)	1.40486* (6.31)	1.60572* (5.32)	1.04767* (4.87)
tmanat		-0.88385** (-3.83)	-0.87855** (-3.65)	-	-
tvrat		-0.55375*** (-2.80)	-	-0.5475**** (-2.55)	-
prodnat		0.27147 (2.06)	0.40807*** (3.19)	0.31863**** (2.24)	0.45342**** (3.32)
Aangepast R ²	0.0437	0.4450*	0.3965*	0.3475*	0.3021*
F-waarde	2.90****	12.09	11.91	9.84	9.98

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

74. 'Loonnat' staat voor het loon, 'c' voor de constante. De andere determinanten zijn de remmen, de uitvoer, de investeringen, de productiviteit, en de mannelijke en vrouwelijke tewerkstelling. Zoals bij de tewerkstelling, veranderen de variabelen loonnat, prodnat, tmanat en tvrat voor de exportsubsector. Regressie (1) bevat de onafhankelijke variabelen van het model. In (2) worden de controlevariabelen toegevoegd. In (3) en (4) worden de mannelijke en vrouwelijke tewerkstelling apart ingevoerd, en in regressie (5) worden ze weggelaten om de multicolineariteit volledig uit te schakelen.

Tabel 4.5. Determinanten van het maandelijkse loon in de Mexicaanse exporterende kledingbedrijven, per subsector, 1995-2001 (n = 84).

Determinanten	Loonexp (Afhankelijke Variabele)				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
c	0* (13.64)	0 (1.54)	0**** (2.33)	0* (4.59)	0** (3.93)
remmen	-0.52520* (-6.66)	0.35276 (1.91)	-0.15684 (-0.60)	-0.62921 (-2.92)	-0.33760 (-1.92)
exp	-0.57727* (-7.31)	1.83126 (0.11)	-74.17554*** (-3.33)	-45.48896 (-1.95)	-68.63492* (-3.20)
inv		0.90437* (4.47)	0.36364 (1.27)	0.92836*** (3.20)	0.52128**** (2.25)
tmaexp		5.17498* (9.14)	0.36384 (0.94)	-	-
tvrexp		-5.32039* (-9.59)	-	-0.82498**** (-2.24)	-
prodexp		-2.18684 (-0.13)	73.46936*** (3.31)	44.87915 (1.93)	67.94251*** (3.17)
Aangepast R ²	0.4971	0.7886	0.5422	0.5649	0.5428
F-waarde	42.02*	52.61*	20.66*	22.55*	25.64*

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

Er is een negatief effect zichtbaar van de uitvoer op beide subsectors, maar veel zwakker bij de nationale bedrijven.

De invloed van de gendergerelateerde remmen is, paradoxaal genoeg, positief voor de nationale lonen en significant in regressies (2), (3) en (4). In het geval van de exportindustrie is er geen significante invloed, wat meer compatibel is met de theorie. Het zou een totale afwezigheid kunnen betekenen van genderoverwegingen bij het bepalen van het loon.

De vrouwelijke tewerkstelling heeft een negatieve invloed op de lonen. Hierbij is er voorzichtigheid geboden omtrent de multicolineariteit. Ze is op zich geen verrassing, aangezien de tewerkstelling een functie is van de uitvoer.

D. De impact van vrijhandel op het vlak van de sociale voorzieningen

De sociale voorzieningen werden analoog aan het loon behandeld, aangezien ze als een deel van de totale loonkosten beschouwd worden. Zoals in punt 5.3 werden er regressiemodellen uitgevoerd met en zonder controlevariabelen:

$$socnat = c + \beta_1 remmen + \beta_2 exp + \beta_3 inv + \beta_4 prodnat + \beta_5 tmanat + \beta_5 tmaexp$$

De tabellen vatten de resultaten van de betrokken lineaire regressies samen.

Tabel 4.6. Determinanten van de maandelijkse sociale voorzieningen in de Mexicaanse nationale kledingbedrijven, 1995-2001 (n = 84).

Determinanten	Socnat (afhankelijke variabele)				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
intercept	0 (2.16)	0 (-1.27)	0 (-0.60)	0 (0.41)	0 (0.87)
remmen	0.23443*** (2.23)	1.08761* (4.69)	0.69135*** (2.92)	0.44615 (1.81)	0.05814 (0.24)
export	0.31946*** (3.04)	0.85102*** (3.13)	1.59064* (6.76)	-0.26160 (-1.11)	0.47637** (3.79)
investeringen	-	1.39226* (4.92)	0.54317**** (2.39)	0.84590**** (2.63)	0.00955 (0.04)
mannelijke tewerkstelling	-	-1.32045* (-4.36)	-1.31251* (-5.34)	-	-
vrouwelijke tewerkstelling	-	-0.82987* (-5.95)	-	-0.82055** (-3.59)	-
productiviteit	-	0.08234 (0.65)	0.28706*** (2.20)	0.15279 (1.01)	0.35480**** (2.35)
Aangepast R ²	0.1109***	0.4864*	0.3680*	0.2595*	0.1483***
F-waarde	6.18	14.10	10.67	6.82	4.61

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

Tabel 4.7. Determinanten van de maandelijkse sociale voorzieningen in de Mexicaanse exporterende kledingbedrijven, 1995-2001 (n = 84).

Determinanten	Socexp (afhankelijke variabele)				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
c	0* (12.97)	0 (0.51)	0 (1.37)	0*** (3.08)	0*** (3.13)
remmen	-0.39390* (-6.47)	0.33104 (1.90)	0.04828 (0.25)	-0.25996 (-1.54)	-0.17278 (-1.29)
exp	-0.81146* (-13.34)	-20.29675 (-1.26)	-62.47148** (-3.71)	-48.77642*** (-2.67)	-55.69574*** (-3.40)
inv	-	0.60784**** (3.19)	0.30780 (1.42)	0.62228*** (2.74)	0.50058*** (2.83)
tmaexp	-	3.11456* (5.84)	0.44495 (1.52)	-	-
tvrexp	-	-2.95219* (-5.65)	-	-0.24662 (-0.85)	-
prodexp	-	19.55898 (1.22)	61.53917** (3.66)	47.88565**** (2.62)	54.78027*** (3.35)
Aangepast R ²	0.7011*	0.8123*	0.7381*	0.7488*	0.7337*
F-waarde	98.36	60.88	47.77	46.51	58.16

Significantieniveau: * p < 0.0001; ** p < 0.001; *** p < 0.01; **** p < 0.03

De conclusies uit deze regressies zijn gelijkaardig aan de bevindingen uit het vorige punt, maar de R^2 -coëfficiënt ligt veel lager in de modellen van de lokale subsector. De richting van de invloed van de export is overal negatief voor de exportbedrijven en positief voor de nationale bedrijven. Daarnaast hebben de gendergerelateerde remmen een positieve maar weinig significante impact op de sociale voorzieningen in de nationale subsector.

Indien de analyses geïntegreerd worden aan de hypothesen komen we tot verschillende conclusies.

Hypothese één stelt dat handelsliberalisering, de doelmarkt en de genderrollen de tewerkstelling van de vrouwen in de exportbedrijven negatief beïnvloeden. De resultaten onderschrijven de hypothese slechts voor wat de eerste twee onafhankelijke variabelen betreft, en weerleggen ze met betrekking tot de genderrollen.

De tweede hypothese voorspelt een positieve effect van handelsliberalisering, de doelmarkt en de genderrollen op de vrouwelijke tewerkstellingscijfers in de lokale bedrijven. De onderzoeksresultaten bevestigen de hypothese met betrekking tot de doelmarkt, en wijzen ze af voor wat invloed van handelsliberalisering betreft. De invloed van de genderrollen is onduidelijk.

Hypothese 3 gaat uit van een positieve invloed van handelsliberalisering en de doelmarkt op het loonniveau in de exportbedrijven, en een negatieve invloed van de genderrollen. De invloed van handelsliberalisering en de genderrollen op het reële loon is negatief, maar zijn significantie blijft onduidelijk. De doelmarkt oefent een negatief effect uit op het loon, wat de hypothese weerlegt.

In hypothese 4 wordt beweerd dat handelsliberalisering geen significant effect uitoefent op het loonniveau in de lokale bedrijven. De genderrollen in de lokale cultuur en de doelmarkt zouden een negatieve impact hebben. Deze hypothese wordt eveneens verworpen wat de doelmarkt en de genderrollen betreft.

De vijfde hypothese zegt dat handelsliberalisering en de doelmarkt de genderspecifieke voorzieningen in de exportbedrijven positief zouden beïnvloeden en de genderrollen een negatieve impact erop zouden hebben. De hypothese wordt verworpen. Het effect van handelsliberalisering is negatief. De impact van de genderpatronen is niet significant.

Handelsliberalisering en de doelmarkt zouden, volgens de laatste hypothese, geen significante invloed uitoefenen op de genderspecifieke voorzieningen in de lokale bedrijven. De genderrollen zouden een negatieve invloed uitoefenen. Deze hypothese wordt verworpen door het negatieve effect van de doelmarkt.

Indien de modellen in hun geheel beschouwd worden vallen er een aantal gemeenschappelijke kenmerken op. Ten eerste is de R^2 -coëfficiënt in nagenoeg alle gevallen statistisch significant en hoger bij de exportvariabelen, wat de samenhang van het model steunt. Nochtans is er voorzichtigheid geboden in het geval van het ontbreken van significantie bij de controlevariabelen bij de tewerkstelling.

De richting van de invloed van de gendergerelateerde remmen is een verrassend gegeven. De kans bestaat dat de index geen attitudes meet, maar feitelijk gedrag. De bewering van de personeelsverantwoordelijke van een nationaalgeoriënteerd

bedrijf, dat veel vrouwen zich in de arbeidsmarkt inzetten omdat hun mannen hen verplichten wijst in die richting.⁷⁵

De kwantitatieve analyse relateert de effecten van vrijhandel. Er is inderdaad een gedifferentieerde invloed naargelang de doelmarkt, maar deze verloopt niet langs de verwachte lijnen. Hoe die invloed gefilterd wordt door de sociale clausule, wordt verkend in de hieropvolgende kwalitatieve analyse.

V. Kwalitatieve analyse: het NAALC

Het NAALC bevat een reeks verplichtingen, beginnend met de vereiste om in hoge arbeidsstandaarden te voorzien, onverminderd het recht van elk land om zijn eigen arbeidswetgeving te bepalen, die effectief afgedwongen moet worden volgens artikel 3.

De relatief vage woorden 'eigen arbeidswetgeving' worden nader bepaald in bijlage 1 van het verdrag. Elf richtsnoeren duiden algemene terreinen aan waar de verdragspartijen al wetgeving hebben ontwikkeld (cf. infra), waaronder het verbod op arbeidsdiscriminatie en de gelijke betaling voor man en vrouw, die een directe genderinvulling kunnen krijgen.

Om enige mate van controle te krijgen op de implementatie van het verdrag heeft het verdrag een institutionele structuur op poten gezet, de Commission for Labor Cooperation (CLC). Ze is samengesteld uit een Ministeriële Raad (artikel 10), bijgestaan door een Secretariaat (artikel 13) dat zorgt voor de voorbereiding van de Raadsactiviteiten en studies uitvoert. Bovendien zijn er drie National Administrative Offices (NAO's), die voor het contact zorgen tussen het nationaal beleid en het Secretariaat (Arts. 15 en 16). Adviserende comités mogen opgericht worden volgens artikels 17 en 18.

Indien het NAO uit een van de verdragspartijen van oordeel is dat een andere verdragspartij zijn verplichtingen niet nakomt kan het, via het NAO van het land in kwestie, ministeriële beraadslagingen aanvragen (artikel 22), die kunnen leiden tot overeenkomsten. Het NAO is toegankelijk voor de hele bevolking uit de verdragspartijen, zonder restricties, al beslist het autonoom over de beraadslagingen. Voor een eerste categorie principes zijn deze beraadslagingen de enige mogelijke actie, waarna de procedure wordt stopgezet. Voor een tweede categorie kan er, bij gebrek aan een akkoord op ministerieel niveau, een evaluatiecomité (ECE) worden samengesteld, dat aanbevelingen kan uitvaardigen. In het geval van de derde categorie van principes is het mogelijk om in laatste instantie naar een geschillenregelingsprocedure over te gaan, met eventuele handelssanties. De afdwinging van het NAALC geldt alleen ten aanzien van de overheid, en niet

75. ROJAS, G., *Human resources in een nationaal-georiënteerd kledingbedrijf*, Irapuato, 27.07.2005 (Persoonlijke mededeling).

voor privé actoren (artikel 43). In volgende figuur worden de verschillende procedures voorgesteld.

Principes uit bijlage één	Fasen uit het NAALC-proces			
<ul style="list-style-type: none"> – Recht om zich te organiseren – Collectief onderhandelingsrecht – Stakingsrecht 	Ministeriële beraadslagingen			
<ul style="list-style-type: none"> – Verbod op dwangarbeid – Eliminatie van discriminatie – Gelijke betaling – Compensatie voor ziekte en ongevallen – Bescherming van migrerende werknemers 	Ministeriële beraadslagingen	ECE		
<ul style="list-style-type: none"> – Kinderarbeid – Minimumloon – Voorkomen van ziekte en ongevallen. 	Ministeriële beraadslagingen	ECE	Geschillen-regeling	Boetes en sancties

Figuur 5.1. De oplossing van conflicten met betrekking tot het NAALC.⁷⁶

De concretisering van het NAALC gebeurt via twee wegen. Enerzijds is er een intergouvernementele weg, die vorm krijgt via de activiteiten van het Arbeidssecretariaat. Anderzijds is er een transnationale weg, betreft de aanklachten van privé actoren voor de National Administrative Offices (NAO).

De verslagen van de CLC⁷⁷ bieden een overzicht van de eerste weg. De meeste gerapporteerde activiteiten zijn seminaries, workshops en conferenties, waarvan sommige omtrent het werk van de vrouw. De acties dragen geen 'genderetiket' als zodanig. Vanaf 1997 neemt het aantal activiteiten met betrekking tot de vrouw toe. Workshops en conferenties worden georganiseerd, en de rapporten erkennen de genderproblematiek uitdrukkelijk.

De verklaring voor deze plotse verandering is de aanklacht USNAO97001, die tot Ministeriële beraadslagingen leidde in 1998. Deze aanklacht is van belang omdat ze laat zien hoe de agenda van de Ministeriële beraadslagingen het geheel van de activiteiten van de Commission bepaalt en hoe het onderwerp van de beraadslagingen op zijn beurt exclusief bepaald wordt door het NAO, dat tevens het contactpunt vormt met de burgermaatschappij, door de aanklachten.

76. DELP, L., ARRIAGA, M., PALMA, G., URITA, H. & VALENZUELA, A., NAFTA'S Labor Side Agreement: Fading Into Oblivion? An Assessment of Workplace Health & Safety Clauses. Los Angeles, UCLA Center for Labor Research and Education, 2004 (eigen bewerking).

77. CLC, *Annual report 1995*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report1.shtml> (www); CLC, *Annual report 1996*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report2.shtml> (www); CLC, *Annual report 1997*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report3.shtml> (www); CLC, *Annual report 1998*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report4.shtml> (www); CLC, *Annual report 2001*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report6.shtml> (www); CLC, *Annual report 2002*, 20.04.2005, http://www.naalc.org/english/pdf/AR02_eng_web.pdf (www); CLC, *Biennial report 1999-2000*, 20.04.2005, <http://www.naalc.org/english/report5.shtml> (www).

Bij een analyse van die aanklachten vallen er twee zaken op.⁷⁸ Ten eerste, de meerderheid betreft collectieve rechten. Ten tweede, enkel formele organisaties onderschrijven die aanklachten.

Voor de genderdimensie werd een dubbel zoekcriterium gehanteerd. Eerst zochten we naar vrouwenorganisaties tussen de ondertekenaars van de aanklachten en dan naar de beschrijving van specifieke problemen van de vrouwen in de tekst zelf, met speciale aandacht voor referenties naar de kledingindustrie. Langs de eerste dimensie leverde de zoektocht geen grote hoeveelheid vrouwenorganisaties. De aanklachten werden ingediend door NGO's en vakbonden, waaruit minstens één uit de VS of Canada. Vrouwenassociaties die vermeld worden zijn 'Casa de la mujer' en 'Coalition for Justice in the Maquiladoras'. Directe referenties naar de arbeidssituatie van vrouwen werden hier niet gevonden, met uitzondering van twee secundaire verwijzingen.

Aanklacht USNAO 97001 (GENDER), dewelke ging over zwangerschapsgebaseerde discriminatie,⁷⁹ is de enige die genderkwesties expliciet aanpakt. Ze werd voorgelegd door Human Rights Watch (HRW) en andere NGO's en verwijst naar een studie van HRW in 38 fabrieken langs de Mexicaans-Amerikaanse grens, waarin zwangerschapsgebaseerde discriminatie als systematische praktijk werd waargenomen.⁸⁰ De tripartiete arbeidsrechtbanken, waartoe het juridische toezicht op de toepassing van de LFT behoort,⁸¹ losten het probleem volgens de eisers niet op, aangezien er geen directe wettelijke bescherming is tegen discriminatie vóór de aanneming en de rechtspraak van de arbeidsrechtbanken daaromtrent verschilt,⁸² gegeven hun grote discretionaire bevoegdheid.⁸³ Volgens sommige functionarissen zou de zwangerschapsgebaseerde discriminatie voor de aanneming dan ook legaal zijn.

De regelgeving die aangevoerd werd als niet (correct) afgedwongen, betrof bepalingen omtrent de gelijkheid man-vrouw uit de Mexicaanse grondwet, de LFT, de CEDAW, en Conventie 111 van de ILO.

De aanklacht werd aanvaard en de betrokken organisaties kregen gelijk in het NAO-rapport. Voorts werd bepaald dat de Mexicaanse wetgeving inzake gender-

78. ILAB, *Public submissions*, US Department of Labor, 13.04.2006, [http://www.dol.gov/ilab/media/reports/nao/submissions.htm\(WWW\)](http://www.dol.gov/ilab/media/reports/nao/submissions.htm(WWW)); HRSDC, Summary of submissions under the NAALC, Government of Canada, 20.04.2006, http://www.hrsdc.gc.ca/en/lp/spila/ialc/pcnaalc/01List_of_Public_Communications.shtml (www).

79. ILAB, *Public Report of Review of NAO Submission No. 9701*, US Department of Labor, 24.04.2006, <http://www.dol.gov/ilab/media/reports/nao/pubrep9701.htm> (www).

80. Of deze exportfabrieken waren, wordt niet vermeld, maar gegeven de hoge concentratie van exportfabrieken aan de Noordelijke Mexicaanse grens lijkt het aannemelijk.

81. CÁMARA DE DIPUTADOS, *Ley Federal del Trabajo*, 02.05.2006, <http://www.cddhcu.gob.mx/leyinfo/pdf/125.pdf> (www).

82. Een interessante observatie in deze zin is de bewering van een uit de geïnterviewde advocaten dat, in het bewustzijn van sommige fabrikeigenaars, de voornaamste reden waarom zwangere vrouwen een werk zoeken is puur omwille van de sociale zekerheidsvoordelen die daaraan gepaard gaan. NAVARRO, V., *De Mexicaanse arbeidswetgeving in de praktijk*, Irapuato, 10.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

83. De grote diversiteit aan criteria werd vermeld in LÓPEZ, A., o.c..

discriminatie bij het aannemen onvolledig is. Ministeriële beraadslagingen werden bijeengeroepen, en activiteiten georganiseerd in het kader van de CLC.⁸⁴ Aangezien het NAALC in geen opvolging voorziet van de nationale implementatie is de impact daarvan onzeker.

Verschillende conclusies kunnen worden getrokken. Ten eerste, de aanklacht zette gender op de NAALC-agenda. Ten tweede kan het gebruik van het NAALC door de samenleving min of meer gezien worden als beperkt tot grote NGO's en vakbonden, wegens de hoge transactiekosten hieraan verbonden. Het indienen van de aanklacht bij een buitenlandse NAO kan resulteren in hoge kosten zowel in termen van tijd als monetaire middelen.⁸⁵ Het belang van de transnationale netwerken wordt hier duidelijk.

Die collectieve vertekening van het NAALC is verontrustend indien er gekeken wordt naar de achteruitgang van de syndicale activiteiten in Mexico⁸⁶ en de oververtegenwoordiging van alleenstaande, jonge vrouwen in de participatie aan collectieve acties.⁸⁷ Dit wijst in de richting van Razavi's stelling (cf. supra) dat de traditionele rol van de vrouw niet compatibel is met het vakbondsleven. De geïnterviewde arbeidsters⁸⁸ vermeldden dat ze zich op zichzelf aangewezen voelden. Een verdere bedenking betreft de regionale vertekeningen die zouden kunnen ontstaan uit de afdwinging door NGO's. In dit geval was de studie van HRW beperkt tot het Noorden van Mexico, waar de exportindustrie geconcentreerd is.

Ondanks deze tekortkomingen kunnen we een eventuele invloed van de aanklachten en het NAALC op de Mexicaanse wetten en beleid niet *a priori* uitsluiten. Die invloed wordt in wat volgt onderzocht.

In de nationale wetgeving is er geen enkel spoor te zien van het NAALC. Desondanks zijn er verschillende voorbeelden van de incorporatie van genderkwesties in het nationale juridische landschap. Ten eerste werd er een federale Antidiscriminatiewet in juni 2003 afgekondigd.⁸⁹ Artikel 4 daarvan legt een verbod op zwangerschapsgebaseerde discriminatie. Indien dit artikel samen wordt genomen met artikel 9, die de barrières op de vrije keuze van een werk als discriminatoir beschouwt, kan de conclusie getrokken worden dat de zwangerschapsgebaseerde discriminatie voor het aannemen verboden wordt, zij het indirect.⁹⁰ Ten tweede is er druk van verschillende politieke partijen om de LFT in de richting van gender

84. ILAB, *Ministerial Consultations Implementation Agreement. US NAO Submission No. 9701*, US Department of Labor, 15.04.2006, <http://www.dol.gov/ilab/media/reports/nao/mcia.htm> (www).

85. NGO-vertegenwoordigster en advocate Ángeles López ziet in de organisatorische problemen de belangrijkste verlamming van het NAALC.

86. ARCINIEGA, R.S., *Modernización empresarial y corporativismo en el sector textil*. Cuaderno del trabajo 22. México, DF, STPS, 2003, pp. 159-170.

87. CRUZ, O.G. *De effecten van vrijhandel op de Mexicaanse kledingindustrie*, Irapuato, 12.07.2005 (Persoonlijke mededeling); ORTIZ, A., *De effecten van vrijhandel op de Mexicaanse kledingindustrie*, Irapuato, 01.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

88. ANONIEME RESPONDENTE, o.c.; BARRÓN, G., o.c.

89. INMujeres, *Tercer informe de labores 2003-2004*. México, DF, INMujeres, 2004.

90. WILLIAMS, N., l.c.

te hervormen. Gender wordt vermeld in drie wetsontwerpen tot wijziging van de Grondwet en de LFT.⁹¹

De afwezigheid van een invloed op de wetgeving sluit niet uit dat er effecten zijn op het beleid van de Secretaría del Trabajo y Previsión Social (STPS), in de schoot waarvan de NAO werd gevestigd. Een ander invloedskanaal zou het algemene genderbeleid van de Mexicaanse regering zijn.

In het STPS-beleid van de vroege jaren 90⁹² verscheen gender niet, maar vanaf 1996⁹³ werd het als beleidsdimensie opgenomen in de rapporten naar aanleiding van de NAALC-activiteiten en de lancering van het Programa Nacional de la Mujer 1995-2000, door President Zedillo.⁹⁴ In dat programma verschenen het uitbreiden van de tewerkstellingsmogelijkheden van de vrouwen en de bescherming van hun arbeidsrechten als doelen. De CEDAW werd daar vermeld als een beleidsbron.

In het rapport van 1999-2000⁹⁵ werden er gendercommissies ingesteld. De feminisering van de 'maquiladora-industrie'⁹⁶ werd voor de eerste keer vermeld, en specifieke inspecties werden in de staten uitgevoerd waar deze industrie zich concentreert.

In de recentere rapporten werden er gendergedesaggregeerde cijfers berekend voor verschillende activiteiten. In 2002⁹⁷ werd de genderdiscriminatie erkend als beleidsprioriteit. Programma's over syndicale vorming werden opgestart en de verzameling van statistieken in de maquiladora's werd voortgezet. Deze maatregelen verdwenen in 2003. In dat jaar werd er wel een campagne tegen zwangerschapsgebaseerde discriminatie gevoerd.⁹⁸

Een evaluatie van de rapporten levert de volgende conclusies. Ten eerste lijkt de invloed van het NAALC in termen van beleid eerder oppervlakkig. De georganiseerde activiteiten konden moeilijk de gehele bevolking bereiken en situeerden zich meer op het vlak van de academische coöperatie.⁹⁹ Het NAO heeft bovendien geen intra-institutionele banden met het Directoraat-Generaal Gender en Ge-

91. Propuesta de reformas a la Ley Federal del Trabajo, presentada por el Diputado Roberto Ruiz Ángeles, en nombre de integrantes de los grupos parlamentarios del PRI, PAN y PVEM, en la sesión del jueves 12 de diciembre de 2002. *Gaceta Parlamentaria* 20.01.2003, z.p.; PRD-UNT. *Una reforma democrática para el mundo del trabajo. Propuesta laboral PRD-UNT*. México, DF, Grupo parlamentario del PRD, 2003; Grupo parlamentario del PAN, *Dictamen con proyecto de decreto que reforma, adiciona y deroga diversas disposiciones de la Ley Federal del Trabajo*. México, D.F., x, z.d.
92. STPS, *Informe de labores 1989-1990*. México, DF, 1990; STPS, *Informe de labores 1990-1991*. México, DF, 1991; STPS, *Informe de labores 1991-1992*. México, DF, 1992.
93. STPS, *Informe de labores 1995-1996*. México, DF, 1996.
94. INMujeres, *Primer informe de labores 2001-2002*. México, DF, INMujeres, 2002.
95. STPS, *Informe de labores 1999-2000 de la STPS*. México, DF, 2000.
96. De term 'maquiladora' verwijst naar de assemblagefabrieken die voor Amerikaanse bedrijven kleding en andere goederen produceren.
97. STPS, *Informe de labores 3*. México, DF, STPS, 2003.
98. STPS, *Informe de labores 4*. México, DF, STPS, 2004.
99. Dit sluit een mogelijke agendasetting niet uit.

lijke Kansen van de STPS, wat de nood aan een intrainstitutionele dimensie duidelijk maakt.¹⁰⁰

Ten tweede rijst de vraag naar de werkelijke impact van de gevoerde acties. Het aantal affiches (2000) en georganiseerde activiteiten in het kader van de campagnes was relatief laag, zeker indien het vergeleken wordt met het aantal werkende vrouwen. In de interviews meldden de arbeidsters geen kennis te hebben van de campagnes. Alma Rico van het Directoraat-Generaal Gender en Gelijke Kansen¹⁰¹ maakte in haar evaluatie van het genderbeleid van de STPS duidelijk dat de samenwerking zich vooral richt op de grotere bedrijven. Op het niveau van de deelstaten zou hetzelfde fenomeen zich voordoen.¹⁰²

Naast het STPS-beleid zou het algemene genderbeleid van de regering inspiratie in het NAALC kunnen vinden. Het werd tijdens de jaren 90 gestroomlijnd door het Programa Nacional de la Mujer 1995-2000¹⁰³ en in 2001 werd het INMujeres opgericht¹⁰⁴ om een transversale dimensie aan het genderbeleid te geven. Alhoewel de rapporten van het INMujeres refereerden naar genderdiscriminatie en de concentratie van vrouwen in de kledingindustrie, werden vrijhandel en het genderbeleid nooit uitdrukkelijk gelinkt en het NAALC nooit vermeld. De CEDAW werd daarentegen vaak geciteerd.¹⁰⁵

De afwezigheid van invloed van het NAALC op het beleid sluit de mogelijkheid van de privé-afdwinging door individuele bedrijven niet uit. Zoals gesteld werd in het theoretisch model zou deze een alternatief kunnen bieden voor het implementatieprobleem. Derhalve werden er verschillende gedragscodes van buitenlandse kledingbedrijven geanalyseerd.¹⁰⁶ De meeste daarvan bevatten slechts algemene principes die in essentie overeenkomen met bijlage één uit het NAALC, dat trouwens in geen enkele code genoemd wordt.

Het is onzeker of deze dynamieken ook de nationale sfeer doordringen. Er werden geen gedragscodes gevonden bij de grootste Mexicaanse 'retailers', en het concept 'gedragscode' was onbekend voor de respondenten van de interviews, met uitzondering van de HR-manager uit een exportfabriek.¹⁰⁷ De eigenaar van

100. Bijvoorbeeld, er is geen sprake van gender als beleidslijn in de rechtspleging in de arbeidsrechtbanken. Dit wordt bevestigd door de voorzitter van de JLCA van Irapuato: VILLAFANA, G., *Gender in de arbeidsrechtbanken*, Irapuato, 03.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

101. RICO, A.C., *De gendereffecten van NAFTA en het NAALC*, Mexico City, 18.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

102. QUIROGA, V., *De Mexicaanse arbeidswetgeving*, Guanajuato, 30.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

103. INMujeres, *Primer informe de labores 2001-2002*. o.c..

104. Ley del Instituto Nacional de las Mujeres, *Diario Oficial de la Federación* 12.01.2001, p. 2.

105. INMujeres, *Segundo informe de labores 2002-2003*. México, DF, INMujeres, 2003.

106. LPA, *Company Codes of Conduct*, 17.04.2006, <http://www.codesofconduct.org/company.htm> (www); FLA, *Affiliated Companies*, 10.04.2006, FLA: <http://www.fairlabor.org/all/companies/index.html> (www).

107. CONTRERAS, L., *Human resources in een exportfabriek van kleding*, Irapuato, 05.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

een atelier dat voor de nationale markt produceert¹⁰⁸ vermeldde dat het ondertekenen van een contract met een nationaal merk onderworpen is aan het voorleggen van, onder andere, bewijzen van betaling van vier arbeiders en het laatste bewijs van betaling van de sociale zekerheidsbijdragen, wat volgens ons moeilijk een gedragscode genoemd worden.

Indien de analyse van de sociale clausule en het beleid gekoppeld worden aan de theoretische voorspellingen moeten hypothese 3 en 4 over de positieve invloed van de sociale clausule op de lonen op de exportsector worden verworpen. Er is immers geen sprake van een verbetering van de lonen.

Hypothese 5 is minder gemakkelijk na te gaan. Het is onduidelijk of de aanwending van de sociale clausule de opheffing veroorzaakte van de discriminatie in de betrokken bedrijven. De invloed vloeide via het multiplicatoreffect waarvan sprake was in de theorie.¹⁰⁹ De genderspecifieke voorzieningen in de exportbedrijven lijken niet beter dan in de nationale bedrijven, maar de overtredingen van de overheidsstandaarden zijn zichtbaarder. Hypothese 5 wordt derhalve verworpen. Inzake hypothese 6 kan de invloed van de aanklacht USNAO9701 op het nationaal beleid als beperkt beschouwd worden, wat de voorspellingen bevestigt. Dit wordt gesteund door het constante gebruik van het woord 'maquiladora' in de beleidsdocumenten.

Indien de besproken bronnen samen bekeken worden roepen de gedragscodes en het NAALC het beeld van een treinspoor op, waar de twee parallelle rails elkaar nooit aanraken maar toch in dezelfde richting gaan, met name in de richting van de uitvoering van arbeidsstandaarden. Het enige indirecte contact is het gebruik van het verdrag door de NGO-gemeenschap om de naleving van de normen door de bedrijven af te dwingen.

Voorts zijn er bezwaren bij de privé-afdwinging van de arbeidsrechten. Om te beginnen dringt ze niet tot de nationale sector door. Ten tweede is er geen 'empowerment'. De gedragscodes worden door de bedrijven zelf opgesteld, zonder enige inbreng van de arbeidsters.

Inzake gender werd duidelijk dat het NAALC, alhoewel niet opgesteld vanuit een genderoptiek, een zeker impliciet potentieel tot invulling bevat, maar niet gebruikt wordt. Gedeeltelijk zou dit kunnen toegeschreven worden aan zijn gebrek aan een etiket. De sociale constructie van het verdrag gebeurde immers 'genderloos'.

De voorgaande evaluatie maakt duidelijk dat de sociale clausule geen perfecte remedie is voor de intrastatelijke asymmetrieën, maar wel een rol speelt. Het NAALC heeft een zekere druk uitgeoefend op de agenda van de STPS. Het is bovendien een instrument gebleken van NGO's en vakbonden. Zo beweert een OIT-functionaris¹¹⁰ dat het NAALC vooral een agenda-setting rol heeft gehad en een forum is voor vakbondssamenwerking.

108. RODRÍGUEZ, J.N. *De Mexicaanse kledingindustrie*, Irapuato, 25.07.2005 (Persoonlijke mededeling).

109. In welke mate de Amerikaanse en Canadese consumenten daarbij betrokken of gemobiliseerd waren, blijft onduidelijk.

110. VEGA, M.L., *Interview omtrent de sociale clausule*, 21.10.2005 (Email).

VI. Besluit

Handelsliberalisering en de sociale clause werden in dit werk in vraag gesteld aan de hand van een theoretisch model. De sociale clause zou slechts effectief zijn om de situatie van de vrouwen te verhelpen in de exportbedrijven, waar de afdwinging meer plausibel is omdat de sociale gevoeligheid van de exportmarkt als hefboom gebruikt kan worden. De gendereffecten van handel zouden plaatsvinden in de mate dat vrouwen niet over de specifieke vaardigheden beschikken die de exportbedrijven vereisen. De meeste vrouwen zouden in de nationaal georiënteerde bedrijven terechtkomen.

Het opgestelde model werd kwalitatief en kwantitatief getoetst. Uit de kwantitatieve analyse blijkt er een werkelijk verschil te bestaan tussen export- en nationaal georiënteerde bedrijven. Het feit dat de exportbedrijven proportioneel minder vrouwen tewerkstellen ondanks de algemene vervrouwelijking van de kledingindustrie, onder invloed van de export, lijkt de theorie te steunen, en bevestigt de resultaten van Brown & Cunningham,¹¹¹ McLachlan & Aguilar¹¹² en Cardero.¹¹³ Een belangrijke toevoeging ten aanzien van het onderzoek van Cardero en McLachlan & Aguilar zijn de causaliteitsrelaties in deze studie.

De paradoxale bevinding dat het loon lager ligt in de exportbedrijven is op zich niet nieuw¹¹⁴; de neerwaartse druk daarop vanuit de uitvoer wel. Eveneens paradoxaal is de positieve impact van de genderrollen op de nationale subsector. Data- en theorieverfijning zijn hier dan ook nodig.

Op basis van het gevoerde onderzoek concluderen we dat de sociale clause de gendersymmetrie niet heeft opgelost, maar ze zichtbaar heeft gemaakt wat betreft de exportsubsector in de noordelijke regio van Mexico. De kwalitatieve analyse bevestigt gedeeltelijk de bestaande kritiek op de sociale clause (en op het NAALC) vanuit genderhoek,¹¹⁵ maar nuanceert ze door het leggen van banden met het kwantitatieve luik en het onderscheid daarbinnen volgens de variabele doelmarkt. Dit spoort eveneens aan tot verder onderzoek.

Advocate Ángeles López¹¹⁶ beschrijft het NAALC als 'een leeuw zonder tanden'. Onderzoekster María Elena Cardero¹¹⁷ bestempelt het als een politiek rekvisiet dat de Clinton-regering moest slikken om de aanvaarding van NAFTA door het Amerikaanse Congres te krijgen. Dit onderzoek toont aan dat we hun stellingen moeten nuanceren. Het NAALC heeft tanden, maar ze zijn niet genoeg gegroeid

111. *O.c.*, pp. 26-28.

112. *L.c.*, pp. 320-322.

113. CARDERO, M.E., Empleo femenino y comercio exterior en la industria textil y del vestido, *l.c.*, p. 44.

114. CARDERO, M.E., El empleo de las mujeres y la apertura comercial en México: una primera aproximación, *l.c.*, p. 458.

115. ANDRIAS, K.E., *o.c.*; GRIMM, N.L., *o.c.*; WILLIAMS, N., *o.c.*

116. LÓPEZ, A., *o.c.*

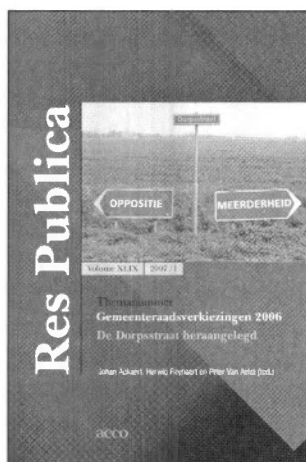
117. CARDERO, M.E., *De gendereffecten van NAFTA en het NAALC*, Mexico City, 17.08.2005 (Persoonlijke mededeling).

om tot de Mexicaanse lokale context door te dringen. In deze zin is de sociale clausule effectief voor zover ze geïntegreerd wordt in de nationale beleidskanalen. Hierbij lijken genderetiketten en de constructie van internationale normen door middel van het discours doorslaggevend te zijn.

Johan Ackaert, Herwig Reynaert en Peter Van Aelst

Gemeenteraadsverkiezingen 2006. De dorpsstraat heraangelegd

Themanummer Res Publica

Nooit ging zoveel aandacht uit naar de gemeenteraadsverkiezingen als in 2006. Gewapend met peilingen en stadsrapporten hebben de media getracht de kiesstrijd in elke dorpsstraat in kaart te brengen. In dit themanummer van Res Publica laat een brede waaier van politieke wetenschappers uit Gent, Leuven, Antwerpen, Brussel en Hasselt in twaalf bijdragen haar licht schijnen op verschillende aspecten van de stembusgang. Eerst wordt stilgestaan bij de veelbesproken wijzigingen in het institutionele decor van de lokale verkiezingen. In een tweede deel wordt nagegaan hoe lokaal de verkiezingen van 8 oktober 2006 wel waren. Waren deze verkiezingen meer dan een lokale kopie van de nationale politiek? Deze vraag wordt zowel beantwoord op niveau van de partijprogramma's als de uiteindelijke uitslag. In een derde deel wordt dieper ingegaan op de verkiezingsuitslag zelf. Welke factoren hebben een invloed op winst en verlies? In een laatste deel wordt inge-

zoomd op de slag om Antwerpen. De auteurs beperken zich niet tot het Antwerpse stadhuis, maar gaan ook kijken wat er zich heeft afgespeeld op niveau van districten en wijken. Steunend op de verschillende bijdragen zoekt het slothoofdstuk naar sporen van continuïteit of discontinuïteit in de lokale politiek.

JOHAN ACKAERT is docent aan de Universiteit Hasselt. Hij doceerde aan de K.U.Leuven over de rol van de burgemeester. Zijn onderzoek richt zich enerzijds op politieke en maatschappelijke participatie en anderzijds op het lokale bestuur, beleid en politiek.

HERWIG REYNAERT is hoogleraar verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Hij doceert en publiceert over onder andere lokale politiek, vergelijkende politiek en Belgische binnenlandse politiek.

PETER VAN AELST is postdoctoraal assistent Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. Hij doceerde over de rol van de media tijdens de verkiezingscampagne van 2003 en publiceerde eerder over protestgedrag, nieuwe media en agenda-setting.

ISBN 978 90 334 6484 3

230 blz.

€ 30,00 (excl. verzendingskosten)

Uitgeverij Acco
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 - fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverij.acco.be

Gregory Vercauteren

In naam van de sociale vooruitgang

De rol van de overheid in het sociaal overleg in België (1944-1981)

België kent een lange traditie van sociale dialoog. Sinds decennia maken werkgevers en vakbonden liefst onderling afspraken over arbeidsvoorwaarden, de sociale zekerheid en de werkgelegenheid. Toch komt de overheid op diverse manieren tussenbeide. Soms als toezichhouder, soms als bemiddelaar of als participant. Zo profileert de overheid zich in het sociaal overleg als een partner met meerdere gedaanten.

Welke rollen speelde de overheid in het sociaal overleg tussen 1944 en 1981? Wat waren haar drijfveren? En hoe kunnen beleidsveranderingen worden verklaard? Dat zijn de kernvragen van dit boek. In de analyse fungeert de Nederlandse overlegeconomie als spiegel, waarmee de Belgische ontwikkelingen worden vergeleken.

Dit boek geeft een vernieuwende kijk op de groei van de Belgische en Nederlandse overlegeconomie. Tegelijk belicht het de verschillen in syndicale attitudes, sociaal

klimaat en overlegcultuur tussen beide landen.

GREGORY VERCAUTEREN (1978) studeerde geschiedenis aan de universiteit Antwerpen en de universiteit Gent. Van 2000 tot 2004 was hij verbonden aan het departement Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij werkte er aan het VNC-project "De groei van de overlegeconomie in België en Nederland". In 2005 promoveerde hij tot doctor in de Geschiedenis op basis van dit boek. Thans is hij wetenschappelijk medewerker bij Heemkunde Vlaanderen vzw.

ISBN 978 90 334 6453 9

392 blz.

€ 45,00 (excl. verzendingskosten)

Uitgeverij Acco

Brusselsestraat 153, 3000 Leuven

tel. 016/62 80 00 - fax 016/62 80 01

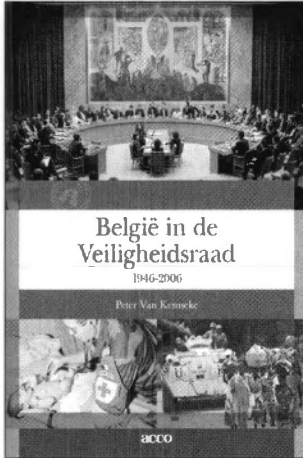
e-mail: uitgeverij@acco.be

www.uitgeverij.acco.be

Peter Van Kemseke

België in de veiligheidsraad

1946-2006

In 2007-2008 zetelt België voor de vijfde keer in de VN-Veiligheidsraad. België was er al bij toen in juni 1945 de Verenigde Naties werden opgericht. Twee jaar later zetelde België voor het eerst in de Veiligheidsraad, daarna zou het land er nog drie keer deel van uitmaken. Telkens streefde België ernaar een bruggenbouwer te zijn tussen andere landen, een trouwe promotor van Europa, een hoeder van de internationale rechtsorde en van de belangen van de kleinere landen in het internationaal systeem.

Vanuit een Belgisch perspectief geeft dit boek een overzicht van de ruim zestigjarige geschiedenis van de VN. Aan de hand van concrete voorbeelden wordt de werking van de Veiligheidsraad verduidelijkt: het gebruik van het vetorecht, het opleggen van sancties, de zorg voor vrede en veiligheid. De belangrijkste politieke thema's en gebeurtenissen van de voorbije decennia

passeren de revue: de Koude Oorlog, het Midden-Oostenconflict en de Palestijnse kwestie, de Suez-crisis, dekolonisatie, Apartheid, de genocide in Rwanda, de oorlogen in de Balkan, Afghanistan en Irak, mensenrechten, terrorisme, vredesmissies... Dit boek bevat ook een aantal interviews met prominente Belgen, afgenomen door VRT-journalist Tim Pauwels. Deze interviews verhelderen en illustreren de werking van de Veiligheidsraad vanuit de persoonlijke visies van rechter van het Joegoslaviëtribunaal Chris Van Den Wyngaert, zangeres en UNICEF goodwill-ambassadrice Axelle Red, UNAIDS-directeur Peter Piot en topdiplomaat Etienne Davignon.

PETER VAN KEMSEKE is doctor in de Geschiedenis van de internationale betrekkingen (K.U.Leuven) en diplomaat. Hij publiceerde onder meer *Diplomatieke Cultuur* (2001) en *Towards an Era of Development. The Globalization of Socialism and Christian Democracy, 1945-1965* (2006).

Reeks: Wereldvisie, nr. 3

ISBN 978 90 334 6431 4

136 blz.

€ 24,50 (excl. verzendingskosten)

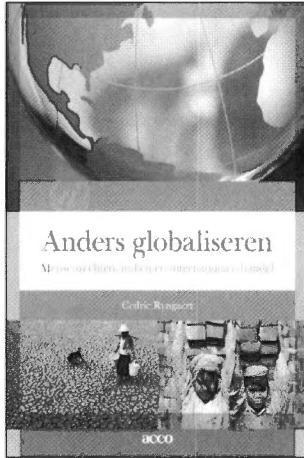

Uitgeverij Acco
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverij.acco.be

Cedric Ryngaert

Anders globaliseren

Mensenrechten, milieu en internationale handel

CEDRIC RYNGAERT doceert internationaal recht aan de Universiteit Utrecht. Hij is onderzoeksmatig verbonden aan het Instituut voor Internationaal Recht en het Centre for Global Governance Studies van de K.U.Leuven, en aan de Nederlandse Onderzoeksschool Mensenrechten.

ISBN 978 90 334 6597 0
168 blz.
€ 19,80 (excl. verzendingskosten)

Globalisering is een proces waarbij de wereld steeds meer met elkaar verbonden raakt. Globalisering heeft grote voordelen. Maar er zijn ook gevaren aan verbonden. Zo dreigen arbeid, mensenrechten en milieu het slachtoffer te worden van een ongebreidelde economische expansiedrang. Dit boek gaat op zoek naar hoe een 'andere' globalisering zich kan voltrekken. Het gaat in een eerste deel na hoe multinationals ertoe gebracht kunnen worden zich maatschappelijk verantwoord te gedragen, met name in ontwikkelingslanden. Een tweede deel gaat na hoe de vrijhandelsregels afgesproken in de Wereldhandelsorganisatie verzoend kunnen worden met duurzame ontwikkeling.

Het boek richt zich op iedereen die wil begrijpen wat de mogelijkheden zijn om het proces van globalisering en liberalisering aan regels te onderwerpen ter vrijwaring van de waarden die ons dierbaar zijn.

Uitgeverij Acco
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverij.acco.be

